

CEP ÜNİVERSİTESİ

İktisadi Kriz Kuramları

BERNARD ROSIER

İletişim Yayınları • LA DECOUVERTE

CEP ÜNİVERSİTESİ

İktisadi Kriz Kuramları

Les théories des crises économiques

BERNARD ROSIER

Çeviren
NURHAN YENTÜRK

İletişim Yayınları • LA DECOUVERTE

İletişim Yayınları • LA DECOUVERTE

CEP ÜNİVERSİTESİ

Genel Yayın Yönetmeni: Murat Belge
Yayın Koordinatörü: Taha Parla
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel
Yayın Yönetmeni: Erkan Kayılı

Yayın Kurulu:
Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Ahmet İnsel, Erkan Kayılı, Taha Parla, Mete Tunçay.

Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Dizgi ve Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas - İsmail Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Seda Matbaası (kapak)
Dağıtım: Hür Basın Dağıtım A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş. - Cep Üniversitesi 11 - ISBN 975-470-087-7

1. Basım - İletişim Yayınları, Ocak 1991.

1988 Tarihli Baskısından Çevrilmiştir.

© La Découverte, 1, Place Paul-Painlevé, Paris 75005, 1988
© İletişim Yayıncılık A.Ş., 1991

Klodfarer Cad. İletişim Han. No:7 34400
Cağaloğlu-İSTANBUL, Tel: 516 22 60 - 61 - 62

YAZARIN DİĞER ESERLERİ

Nous allons à la famine, Ed. du Seuil, 1966, 2. Baskı. 1974 (René Dumont ile birlikte).
Agriculture moderne et socialisme, PUF, 1968.
Structures agricoles et développement économique, Ed. Mouton, 1969.
Modèles de planification décentralisée, Presses universitaires de Grenoble, 1973 (D.Boucon, J.Bourles ve J.-H. Lorenzi ile birlikte).
Croissance et crise capitalistes, PUF, 1. Baskı, 1975.
Questions aux historiens, Presses universitaires de Lyon, Lyon, 1977 Pierre Dockès ile birlikte).
Approches de la transition, Presses universitaires de Lyon, Lyon, 1981.
Rythmes économiques; crises et changement social, une perspective historique, La Découverte-Maspero, 1983, (Pierre Dockès ile birlikte).
Croissance et crise capitalistes, PUF,e Paris, 1984.
Clés pour une stratégie nouvelle de développement, Presses de l'UNESCO ve Ed. ouvrières, Paris, 1984.
Histoire et développement, UNESCO, Paris, 1985, (Pierre Dockès ile birlikte).
Wassily Leontief, Textes et itinéraire, La Découverte, Paris, 1986.
L'histoire ambiguë: Croissance et développement en question, (Pierre Dockès ile birlikte), PUF, 1988.

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum?) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor. İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş,

Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca, Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programını" tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yerli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitapları lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir meslekî eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle herhangi bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir aynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları ık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak'azar'a, Alkolizm'den Kapitalizme, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İletişim Yayınları

İçindekiler

Genel Giriş 7
Politik İktisadın Düşünce Okulları: Genel Bir Özet 12

I. BÖLÜM
Olguların Gözlemlenmesi ve Modern Kriz Kavramının Doğuşu 18
19. Yüzyılın ve 20. Yüzyılın İlk Yarısının Dönemsel Krizlerinin Gözlemlenmesi ve Kavramsallaştırılmasından, Ekonomik Çevrimlerin Ortaya Çıkarılmasına 19
Krizler ve Çalkantılar 19
Krizler ve Ekonomik Çevrimler 22
Uzun Çalkantıların Ortaya Çıkışı 25

II. BÖLÜM
İlk Açıklamalardan Aşırı Üretim Krizleri Kuramına ve Uzun Devinimlerin İncelenmesine 29
Dönemsel Krizlerin Aşırı Üretim Krizleri Olarak İncelenmesinden, Klasik Çevrimlerin İncelenmesine 31
Kuramın Gelişmesi: Aşırı Sermayeleşme ve Maliyet Hareketleri: Tugan-Baranovski, Aftalion, Lescure, Wicksell 35
Otuzlu Yılların Kuramcılarının Özgün Katkıları: Keynes ve Schumpeter 38
Sentez Girişimleri ve "Unutulmuş" Bir Boyut Toplumsal İlişkilerin Etkisi 41
Uzun Devinimler Üzerine İlk Çalışmalar 42

III. BÖLÜM
Otuzlu Yılların "Büyük Kriz"i: Kapitalizmin İşleyiş Biçiminde Bir Kopukluk mu? 47
"Büyük Kriz"in Kaynakları: Kapitalizmin Yeni Türlerine, Yeni Krizlere Doğru 49
1929 Krizine İlişkin Yorumlar 51
Analizin Derinleştirilmesi ve "Büyük Kriz"den Çıkışın İncelenmesi: *New Deal*'den II. Dünya Savaşına 54

IV. BÖLÜM
İçinde Bulunulan Dönem: Savaş Sonrası Uzun Süreli Genişlemeden Yaşanan "Kriz"e 58
Büyüme ve Kriz 58
Hızlandırılmış Uzun Süreli Gelişme Dönemi 58
Konjonktürün Yön Değiştiresi ve "Kriz" 62
Çağımızın "Kriz"i: Değişik Yorumlar 65
Liberal "Neo-klasik" İktisatçıları Dengesizlik ve Yaşanan Kriz Üzerine Görüşleri; İktisat Politikası Önerileri 65
Keynesci Görüş: "Organik Kriz" 71
İki Marksist Görüş 72
"Düzenlemeci" Akımın Yaklaşımından Amerikan Radikal İktisatçıların Yaklaşımına 74

V. BÖLÜM
Çağımızın Krizinin İncelenmesinden Uzun Ritmler Kuramının Yinelenmesine 83
Bazı Yeni Kuramsal Yorumlar 83
Tekelci Devlet Kapitalizmi Okulu Olarak Anılan Fransız Marksist Okulu ve Aşırı Sermaye Birikimi 84
Bowles-Gordon-Weisskopf ve Birikimin Kurumsal Temelleri 85
Ernest Mandel ve Birbirini İzleyen Makine Sistemleri 86
Christopher Freeman ve Teknoekonomik Paradigma 87
"Düzenli" Genişleme Dönemi ve Değişim Evresinin Münavebesi Olarak Uzun Ritmler 90
Yöntem Sorunu 90
Birbirini İzleyen Üretken Düzener, Ekonomik Dinamik ve Uzun Ritmler 92
Birbirini İzleyen Formların Doğuşu ve İşleyişi: Uzun Devinimlere Yeni Bir Bakış 100
Savaş Sonrası Uzun Büyümeden Çağımızın "Kriz"ne: Çelişkilerin Artması 101

SONUÇ 106
Hangi Kuramsal Bilgiler? 106
Krizden Nasıl Bir Çıkış 107
Yaşanan Konjoktür ve Krizin Kavranması: Temel Bir Finansal Krize Doğru mu? 108

DİPNOTLAR 112

BİBLİYOGRAFYA 117

GENEL GİRİŞ

Yetmişli yılların başından beri, Batı'nın bütün kapitalist sanayileşmiş ülkeleri ciddi ekonomik güçlükler yaşamaktadırlar. Savaş sonrası uzun süreli büyüme evresinin rahatlık günleri artık geçmişte kaldı. Bugün, düşük gelişme hızlı, seksenli yıllara kadar çok yüksek enflasyonlu ve 1988'de gelişmiş Batı ülkelerinde otuz milyon insanı işsiz bırakan bir "kriz" yaşanmaktadır. Yüksek işsizlik dünyanın en gelişmiş ülkelerinde yoksulluğa hatta sefalete geri dönüş anlamına gelmektedir ("yeni yoksul ülkeler"den söz edebilir miyiz?). Bu sefalet aynı zamanda Üçüncü Dünya'nın en yoksul ülkelerinde de hızla derinleşmektedir.

Altmışlı yılların sonunda bittiği sanılan bu kriz olgusu karşısında, herkes "konjonktür"deki bu yön değiştirmeyi anlamaya, açıklamaya ve sonuçlarını tahmin etmeye çalışmaktadır.

Ekonomik olguları anlamak ve açıklamak iktisat kuramının amacıdır; ekonomik krizi anlamak ve açıklamak ise *kriz kuramlarının* amacıdır. Uzun bir durgunluk döneminden sonra kriz kuramlarında, altmışlı yılların ortasından itibaren hızlı bir canlanma görülmektedir. Bu canlanmadan çok sayıda yaklaşım doğmuştur. Ama krizi açıklamaya yönelik bu yaklaşımların dağınık, hatta çelişkili niteliği, ne olayı kavramaya çalışanları teşvik etmiş ne de krizin önüne geçmeye çalışanları tatmin etmiştir. Bütün kuramlar krizden çıkışı gerçekleştirmek amacıyla, bazı iktisat politikaları önermeye ve önlemler bulmaya yönelmişlerdir; ama aslında bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bu iktisat politikalarının herbiri bir iktisat kuramından kaynaklanmaktadır. Ama birçok kuram olduğunda, bunlar neye yarar?

Bu soruya, gerçeğin, özellikle ekonomik olayların gözlenmesinin, bu gözlemlerin doğru olmasına olanak sağlayacak araçlara sahip olunmadan yapılamayacağı şeklin-

de cevap verilebilir. Nitekim ister nicel ölçümler ister nitel incelemeler söz konusu olsun gerekli olan bu araçlar birer *kavramdır* -yani incelenen nesneyi sadece temsil ederler- çünkü gözlemciye kendini kabul ettirecek kadar kesin ve açık olgular yoktur: *gerçekliği algılamamız onu temsil edeni algılamamızdır* ve bütün kavramlar bir bakış açısını, gerçekliğin bir yorumunu içerir. İşsizlik örneği bunu açıkça gözler önüne serer.

Herkes uzmanların işsiz sayısı ile ilgili tartışmalarını ve dışarıdan bakıldığında nesnel olan bu rakamın politik sonuçlarını bilmektedir. Halbuki, işsizliğin bir tanımını vermeden, bir başka deyişle "işsiz" kavramını *inşa* etmeden, yani bir "işsizlik" kuramı oluşturmadan (en azından zımni olarak) işsizlik ne gözlemlenebilir ne de ölçülebilir. "Bu alanda, gerçekten, belirsizlik marjı kayda değer ölçüdedir ve kriterler kaçınılmaz olarak tarafgirdir. Sonuç olarak, açık ve gizli işsizlik (1) konusunda kaçınılmaz olarak bir görüşü olan, yani *kendi* kuramı olan istatistikçinin bu konuda bir kabulde bulunması onun 'zımni normatif' anlayışından ayrılamaz." İstatistikçinin kendi kuramı, yani tutarlı açıklayıcı şeması, kavramlarla örülmüş bir bütün üzerine kurulmuştur.

Kuram kelimesinin, gözlemleme anlamına gelen Yunanca bir terimden (theôrein) kaynaklanması şaşırtıcı değildir... Kuramsız gözlem, gözlemsiz kuram olmaz. Kuram, demek ki her yerde karşımıza çıkmaktadır; en "somut" çalışma ve söylemlerde bile, örneğin üstü örtük dahi olsa istatistik yıllıklarında bile bir kuram vardır, her rakam bazen son derece karmaşık bir kuramsal inşanın sonucudur. İktisat kuramı ile uygulamalı iktisat arasındaki ayırım, bu nedenle baştan aşağı yanlıştır, yani yanıltıcıdır (şüphesiz, iktisadi okul modelleri inşa eden, tamamen soyut "saf iktisat" ile ilişkili olanlar dışında). Bir başka deyişle, gerçeği tasvire ya da açıklamaya yönelik hiçbir söylem kuramsal bağlantıları olmadan yapılamaz. *Kuram*, genellikle onu ele alanın haberi olmaksızın, *her yerde mevcuttur*. Çünkü gerçeği okumanın *bir* süzgecini temsil etmektedir ve bu olmaksızın gerçek tümüyle anlaşılmaz olacaktır. Kuramın akla yatkın olması açıklama kapasitesine ve aynı zamanda bulgusal başarısına, yani so-

ru sorma ve araştırmaya yöneltme yeteneğine bağlıdır.

Bu noktada, tüm kuramların -özellikle (ama sadece değil) toplumsal bilimlerin- içinde bulundukları zamanı, aynı şekilde yazarlarının dünya görüşlerini, toplumdaki yerlerini, çıkarlarını ve umutlarını yansıtması şaşırtıcı değildir. Farklı çıkar çelişkilerini barındıran bir toplumda "gözlemci" kesinlikle bir "taraf"tandır ve bu nedenle toplumsal gerçeklere *bir açıdan* bakar ki bu bakış, bilinçsiz olarak, kendisi için "düşünülemez" olanları bir köşeye atarak ve sorular arasında bir ayıklama yapar [23]*. Bu bakımdan, iktisadi düşünce tarihi, insanların ve olayların tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır ve bunu bilmek kuramların sonuçlarını ve yönünü anlamak için kaçınılmazdır. Bu, özellikle, günümüzde iktisat bilimi olarak adlandırılan politik iktisat için son derece geçerlidir (bkz Politik İktisadın Düşünce Okulları: Genel Bir Özet).

Bu kitabın amacı kapitalizme özgü kriz kuramlarını sunmak olsa bile, sadece bir tasnif yapmanın sözkonusu olmayacağı açıktır. Tabii ki, her kuramsal katkı -bu her okul için geçerlidir- mümkün olduğunca nesnel olarak ve *aslına bağlı* kalarak aktarılacaktır. Ama tarafsız bir tanıtım yapılacağına inanmak bir yanılgı olur. Bu çalışma, daha bütünlüklü, bu nedenle de daha akla yatkın bir kuram inşa etmek amacıyla incelenecek değişik kuramlardan etkileneceği gibi, kaçınılmaz olarak, kendi kuramsal yaklaşımımızı da yansıtacaktır. Kuramımız yöntemsel bireyciliği reddederek, "radikal" nitelikte olacaktır (Amerikalı radikal iktisatçıların bu kelimeye verdiği anlamda), (2) yani incelemeyi amaçladığımız olgunun köklerine inecektir. Ekonomik krizlerin, bunların işleyişlerinin ve işlevlerinin iktisadi sistemin yapısı ile olan ilişkilerinden ve içinde bulundukları *toplumsal alandan*, yaşanan çelişkilerden ve çatışmalardan soyutlanarak ele alınamayacağını düşünüyoruz.

Zaten kapitalizmin krizini diğer toplum türlerine özgü krizlerden (her toplum türünün kendine özgü kriz türü vardır), özellikle "Eski Rejim" krizlerinden ayırdeden de budur: Kıtlık ve açlık getiren "tahıl krizleri" ile Batı top-

(*) Köşeli parantez içindeki sayılar kitabın sonundaki bibliyografyaya atıf yapmaktadır.

lumlarının satılamayan mallarının aşırı birikmesi ile oluşan "modern" krizleri arasında ortak olan ne vardır ki? Bu arada, tüm sürekli toplumsal formların -tüm canlılar gibi- ölümlü oldukları, yani ciddi karışıklık dönemlerinin aşılmasına bağlı, kollektif varlıklar olarak yeniden üretildikleri gözlemlenebilir. Farklı toplumsal alanlara açılınca, bu olguya oldukça düzenli olarak rastlanabilir.

19. yüzyılın başında İngiltere'de egemen ekonomik sistem olarak kapitalizmin ortaya çıkışı ile başlayan ve bugün de sürüp giden dönem boyunca *kapitalizmin dinamiğinin* en önemli boyutlarını, ona anlamını veren, önce İngiltere sonra ABD ekonomisini merkez alan *"dünya ekonomisi"* (3) çerçevesi ile bağlantılar kurarak inceleyeceğiz. Sermaye birikimi ve ekonomik büyüme ile damgalanan bu dinamik aslında doğrusal değildir. Tam tersine, kendine özgü ritmlerle damgalanmıştır. Bu ritmler ifadesini, niteliğinin, özgünlüğünün ve içinde yer aldığı çalkantı tür ya da türlerinin incelenmesi gereken ekonomik krizlerde bulur. Bu incelemeler, iki tür büyük "kriz"i yani ekonomik çalkantıyı ve sonuç olarak, iki düzeyi ve iki yaklaşım türünü ortaya çıkaracaktır.

Krizle ilgili farklı yorumları incelemeden önce (biri krizlerin yapısal olgular olarak algılandığına, yani kapitalizmin yapısından kaynaklandığına, diğeri rastlantısal olgular olduğuna ilişkin yorum (II. bölüm)), bunların "gözlemlenmesi" ile çalışmamıza başlayacağız (I. bölüm). Böylece, bizce kapitalizmin tarihinde bir kopma anlamına gelen 1929 büyük krizini incelemeye girişeceğiz (III. bölüm), daha sonra çağımızın krizini ve farklı yorumları (IV. bölüm) ve bu krizin, uzun ritmlerin incelenebilmesi için sağladığı yararları ele alacağız (V. bölüm). Bu temel üzerinde, en son olarak, krizden çıkışla ilgili güncel soruna değineceğiz.

Geniş kitlelere yönelik bu çalışma, büyük ölçüde Lyon-II Üniversitesi'nde profesör olan arkadaşım Pierre Dockès tarafından yönetilen araştırmaların üzerine kurulmuştur. Pierre Dockès, bu çalışmaların temel sonuçlarını, iktisadi düşünce tarihi, yöntem alanındaki gelişmeler ve yeni kuramsal katkıların eklemlenmesi ile ilgili son gelişmeleri eserlerinde sunmuştur.

Bu çalışmanın ilk hali ile ilgili eleştiriler yapan ve önerilerde bulunan arkadaş ve meslektaşlarıma içten teşekkürlerimi bildirmek isterim: Dominique Badillo (Angers Üniversitesi), Pierre Dockès (Lyon-II Üniversitesi), Marcel Drach (Paris-XIII Üniversitesi), Philippe Gilles ve Bernard Guilhon (Aix-Marseille-II Üniversitesi), Jean-Hervé Lorenzi (Paris-XII Üniversitesi), Jean-Pierre Mockers (Nice Üniversitesi), Olivier Pastré (Paris-VIII Üniversitesi) ve Dominique Taddéi (Aix-Marseille-II Üniversitesi).

POLİTİK İKTİSADIN DÜŞÜNCE OKULLARI: GENEL BİR ÖZET

Politik iktisat 18. yüzyıldan itibaren Fransa ve İngiltere'de hâlâ ününü koruyan bazı ihtilafların çevresinde oluştu. Bazı ortak noktalar ve tamamlayıcı unsurlar taşısalar bile, farklı, hatta karşıt düşünce okulları zamanla ortaya çıktı.

İngiltere ve Fransa'da ekonomik faaliyetlerin yeni egemen tarzı olan kapitalizmin güçlü olarak genişlemesine eşlik ettiği bilinen *klasik okulun* ortaya çıkması böylece anlaşılabilir hale gelir. Bu okul, yeni yöneticilerin genel çıkarlarıyla birleşerek David Ricardo'nun eseriyle (temel eseri 1817 ve 1819 arasında yayımlandı) doruk noktasına ulaştı. Bu okul incelemelerini, varolan toplumsal sınıfların (sermayedar, işçi, toprak sahibi) ve ulusal gelirin bunlar arasında dağılımının ve özel olarak "iktisadi artık"ın yönetici sınıflar arasında dağılımının gösterilmesine dayandırmıştır, böylece eski yönetici sınıf ve toprak sahibi aristokrasi ile yükselen sınıf olan sanayinin kurmayları arasındaki çatışmayı gösteren temel sonuçları aydınlatmıştır.

Toplumsal sınıflar ve "iktisadi artık" kavramları, klasik politik iktisadın anahtar kavramlarıdır [24], biz de bunları kendi analizimizin merkezine yerleştirmekteyiz. İktisadi artık, verili toplumsal koşullar altında, üretici ücretli işçilerin bir yıldan ötekine durumlarını koruyabilmeleri için (sınıflı bir toplumda olan şeyler ancak güç ilişkilerine dayanılarak tanımlanabilir) aynı şekilde, daha genel olarak, verili bir toplumun üretken kapasitelerin bütününün aynen yeniden üretilebilmeleri için (ekili alanların bakımı, düzenlenmesi, tohum, önemli makinaların ve aletlerin bakım ve yenilenmesi...) kesinlikle gerekli olanın üzerindeki üretim parçası (kâr ve Ricardo'nun rantı da buna dahildir) anlamına gelmektedir. Üreti-

min bu parçası çok önemli bir role sahiptir çünkü net yatırımlar buradan kaynaklanmaktadır, bunu elinde bulunduranların stratejik rolü de... Üretim araçlarının (toprak ve makinaların) denetlenmesi, iktisadi artığın ele geçirilmesi ve bunun kullanımının denetlenmesi, özgün bir yeniden üretim biçimi ile donatılmış olması kapitalist grupları *egemen yani yönetici sınıf* haline getirmektedir, bu arada işçi grupları ise sadece *tâbi* sınıf olmaktadır.

Bu temel üzerinde, klasik politik iktisat, sistemin bazı ana kurallarını, özellikle maksimum kâr oranı arayışına (temel sorun) bağlı olan sermaye birikimi kuralını aydınlatmıştır. Bununla birlikte, bu okul, dengeyi doğal kabul ettiği ölçüde krizi kaza sonucu ortaya çıkan bir şey olarak algılamaktan kurtulamamıştır (bu "Ricardo'nun düşünülemezi" idi [24]). Üretim kendi talebini yaratan bir şey olarak kabul edilmiştir: Bu Jean-Baptiste Say'ın ünlü "mahreçler kanunu"dur.

Klasik, "aykırı", Eski Rejim hayranı Thomas Robert Malthus "zayıf taraf"ı ilk gören kişi oldu: denge otomatik olamaz. Ama aynı anda, kârları ezip rantları artıran, tohum tedarik eden toprak sahiplerinin tekelini kıracak "yeni rejim"in gerekliliğini görmüyordu. Bu "Malthus'un düşünülmezi" idi. Toprak sahiplerine fazla yakın biri olarak, sadece onlar için tehlikeli olan şeyleri algılayabiliyordu.

Politik iktisadın kurucusu olan klasik okul üç farklı ana kolu doğurmuştur.

Önce bazılarınca "klasiklerin en büyüğü" kabul edilen ve bugün bir çok kola bölünmüş bir okulun yaratıcısı olan Karl Marx'ın eserini doğurmuştur (Kapital, cilt 1, 1867). Bilinçli olarak (klasiklerden farklı biçimde) tâbi sınıfların tarafını ve onların çıkarlarını savunmayı seçen *Marx*, yerleşen yeni düzenin *doğallığına ilişkin tüm düşünceleri reddetmiştir*. Klasiklerin çalışmalarına, özellikle ücretli emek kuramı ve emek-değer kuramına dayanarak kapitalizmin, tarihsel olarak ortaya çıkan, özel bir iktisadi sistem olduğunu gösterecek ve işçi sınıfının sermayedarlar tarafından sömürülmesi olarak adlandırdığı olguyu aydınlatacaktır. Ona göre, *iktisadi artığa* elkonulması -ki Marx bunu "değer" (soyut işgücü miktarı) ile ifade edip

artık-değer olarak isimlendirmiştir- hiçbir doğal kanuna tekabül etmemektedir; bu, işçilerin çalışmalarının ürününün bir parçasının ellerinden alınmasıdır (sömürü oranı, alınan artık-değer ile, üretici işçilere ücret olarak verilen üretilmiş değer arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir). Bu nedenle, ona göre, sınıf mücadeleleri kaçınılmaz bir sonuçtur.

Bu temel üzerinde, toplumsal sınıfların tarihsel farklılığını ve incelenen toplumlara göre, bunları birbirine bağlayan ilişkilerin doğasını ortaya çıkararak, Marx, bir toplumun ekonomik yapısını belirlemek ve buradan da işleyişini ve dinamiğini anlamak için *üretim biçimi* kavramını -bu kavram bugün *ekonomik sistem* nosyonu ile ifade edilmektedir- üretmiştir. Feodal üretim biçiminden farklılığını göstererek, Marx, esas olarak *kapitalist üretim biçimini* ve aynı şekilde "üretken kapitalizm*"i [12] tanımlamakla ve incelemekle uğraşmıştır. Üretken kapitalizm, en temel olarak, bir yandan ücretler aracılığıyla *işin* sömürülmesini gerçekleştiren, yani işçilerin "sermaye" (bu kavram ekonomik gücü elinde tutan kapitalistleri ifade etmektedir) tarafından sömürülmesini gerçekleştiren çelişkili ücretli emek ilişkisi ile; diğer yandan sermayenin çeşitli kesimleri arasındaki rekabet ilişkisi ile; ve sonuç olarak üretici güçlerin gelişme "düzeyi" ile tanımlanabilir. Göreceğiz ki, ona göre, ekonomik kriz çelişkiler** içeren bir sistemin yapısına bağlıdır.

Bugün kapitalizm Marx'ın zamanında olduğundan daha karmaşıktır, özellikle serbest meslekler gibi bazı toplumsal gruplar çok gelişmiştir ya da bazıları kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır; kamu görevi kategorileri gibi. Bununla birlikte bizce ekonomik sistemi belirleyen özellikler hâlâ durmaktadır: 1) Kapitalist girişimciler ve onlara kâr sağlayan ücretli işçiler olmak üzere iki temel

(*) 15. yüzyılın sonunda Batı Avrupa'da tarihsel olarak ortaya çıkan ticaret kapitalizminden farklı olarak, 19. yüzyılın başından itibaren İngiltere'de *üretimde* egemen olan kapitalizm tarzı. [12].
(**) Daha ileri gitmek isteyerek ve üretim biçimlerinin tarihsel olarak birbirini izlediklerini dikkate almaya yeltenmek için, Marx, bugün artık benimsenmeyen, teknolojik determinizm üzerine kurulu bir kuram -tarihsel materyalizm- ortaya atmıştır [11], [12].

sınıfın varlığı; 2) rekabete dayalı ve maksimum kâr arayışıyla belirlenen sermaye birikimi, bu (ileride göreceğimiz gibi toplumsal çatışmalarla) yatırımları ve teknolojik yenilikleri (dolayısıyla verimlilik artışını) teşvik eder ve kapitalizmi doğası gereği dinamik bir sistem haline getirir; 3) yatırımların ve teknolojik buluşların yönetici sınıf tarafından yönlendirilmesi, bu nedenle, yönetici sınıfın, kendi çıkarlarına uygun olarak teknikleri, işgücünün kullanılma tarzını, metaların tam *tüketilebileceği* bir zamanda üretimini, yani şu değil de bu ihtiyacın tatminini (yaratılmasına da katkıda bulunarak), yani kârın kaynağını (kriter de buradadır) şekillendirebilmesi.

Esas olarak Fransız iktisatçı Léon Walras'ın eserleri (*Saf Politik İktisadın Unsurları*, 1874) ile oluşan "neoklasik" olarak adlandırılan *liberal okul* (toplumsal sınıflar, iktisadi artık ve emek-değer kuramı yaklaşımından ve genel olarak klasiklerin büyük temalarından kopmuş olmasına rağmen) toplumdaki çelişkilerin uzlaşmazlığını görmezlikten gelerek gerçeğin idealize edilmiş bir tasvirini yapacaktır (bu da neo-klasiklerin "düşünülemezi"dir): Sermaye ve toprak ve işgücü sunanlar, topluma tümüyle *işlevselci* bir bakışla, aynı düzlemde ve tamamlayıcı olarak kabul edilirler.

Bu okul "saf ve mükemmel" bir rekabet temelinde işlediği varsayılan pazarlar bütünü üzerine kurulu bir değişim sistemini tasavvur etmektedir. Bu, eksiksiz bilgiye sahip, çok sayıda küçük bağımsız üretici ve izole olmuş tüketicilerin, birbirini etkilemeksizin, biraraya gelerek, elyordamıyla arz ve talebi dengeleyen bir fiyat sistemine ulaşacakları anlamına gelir ("denge fiyatı"). Buradan, pazar ekonomisinin normal olarak hiçbir dengesizlik ve *a fortiori* hiçbir kriz yaşamasının *mümkün olamayacağını* matematiksel olarak gösteren *genel denge* kuramı kaynaklanmaktadır (tabii ki eksik bilgi, eksik rekabet, karşılıklı etkileşme, devlet müdahalesi dışında -yani gerçek pazarları, kesin olarak niteleyen her şey dışında), buradan da pazara hiçbir zaman müdahale edilmemesi gerektiği fikri doğmuştur. *Doğallık düşüncesi güçlenmiştir*. Aslında *normatif bir kuram* söz konusudur (çünkü denge, kaynakların en etkin kullanımına tekabül etmektedir:

politik iktisat bir prakseoloji, etkin davranış bilimi, taraf-sız seçim tekniği gibi, bir düşünce haline dönüşmüştür). Bu okulun, ciddi iktisadi krizlerin, şiddetli sınıf çatışmalarının (özellikle ABD ve Frasa'da), işçi hareketinde güçlü bir yükselmenin ve Marx'ın düşüncelerinin bu hareket üzerindeki artan etkisinin olduğu bir dönem sırasında oluştuğunu dikkate almak yararlı olacaktır. Bu nedenle bu okul *temize çıkarıcı bir kuram* oluşturma rolü oynamıştır -bazı yazarlar bunun farkında değildi- ve bu rol fizik bilimine (genel denge kuramı bu disiplinin başka bir bağlamda kullanılmasıydı) ve matematik bilimine (yani modelleştirme olanağına) karşı beslenen hayranlığa bağlı olarak artıyordu.

Böylece topluma ilişkin iki görüş karşı karşıya geliyordu: Birincisi, anlamlı toplumsal grupları, toplumsal sınıfları kendilerini kollektif davranışlarla ifade eden ve ortak çıkarları olan gruplar olarak alıyordu, diğeri, toplumu bir insanlar kümesi olarak algılıyordu, ama bu insanlar standart ve rasyonel *(Homo economicus)* ekonomik davranışlara sahiptiler ve birbirlerine sadece pazar aracılığıyla bağlı olan ve genel çıkara doğru yönelen bireysel çıkarlarla hareket ediyorlardı: Bu "yöntemsel bireycilik"ti.

İşte buna benzer bir kriz ortamında -1929 büyük krizini izleyen uzun bunalım sırasında- daha gerçekçi olan ve özel olarak, somut bir ekonomide arz ve talep dengesinin ille de tam istihdamla sonuçlanmayacağını gösteren *Keynesci kuram* doğacaktır.

1933'te gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan 30 milyon işsiz karşısında John Maynard Keynes "laisser-faire"i öneren neo-klasik tedavi yöntemlerini temelden reddedecektir, yani ücretlerin düşmesi için işsizliğin yayılmasına izin verilmesine ve böylece girişimcilerin çıkar elde edebilmelerine karşı çıkacaktır. Özellikle *New Deal* gibi politik iktisadın yeni uygulamalarını kuramsallaştırarak Keynes, özellikle beklentilerin, yatırımların ve efektif talebin (yani ödeme gücünün), buna bağlı olarak da ücretlerin ve devlet müdahalesinin kesin rolünü öne çıkararak neo-klasik uygulamaları altüst etti ve dikkate değer pratik etkiler yarattı.

Kuram üzerine daha önce dediklerimizi tamamlayacak

şekilde, yaşanan kriz süresince yeni yaklaşımlarla zenginleşecek olan düşünce okullarının bu genel özeti, hem iktisadi kuramların sınırlarının ve öneminin altını çizmekte, hem de söylenilenlerin iyi yorumlanabilmesi için herkesin "nereden konuştuğunu" bilmenin gerekliliğini vurgulamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OLGULARIN GÖZLEMLENMESİ VE MODERN KRİZ KAVRAMININ DOĞUŞU

Toplumsal yaşam gibi, ekonomik faaliyetler de çok sayıda ritm ile bölümlere ayrılmıştır. Ekonomik faaliyetler, başlangıçlarından beri günlük, aylık, mevsimlik ve yıllık ritmler izlerler. Tarımsal üretim, hava koşullarındaki öngörülemeyen değişmelerin etkisini engelleyecek teknikler kullanılmadığı ölçüde önem kazanır ve aynı ölçüde *rastlantılara* bağlıdır. Böylece tarımın başlangıcından (aşağı yukarı ikibin yıl öncesinden) 19. yüzyılın başına kadar, Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleri, "tahıl krizleri" denilen, çok özel bir "kriz" türü yaşadılar. Kuraklık, yıllık tahıl üretimini hızla düşürüyor ve (eğer ihtiyat stokları yoksa) kıtlığa, açlığa ve öncelikle toplumun en yoksul kesimini etkileyen fiyat artışlarına neden oluyordu. Tarımdan elde edilen gelirin düşmesi, ekonomik faaliyetlerde bir daralmayı beraberinde getiriyor ve bu anlamda bir krizden, bir *eksik* üretim krizinden sözediliyordu. Bu kriz ilkel teknolojilerin kullanıldığı tarım topluluklarının özelliğiydi. Bu tür krizler, bugün, yoksul ülkelerin bir çoğunda ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu noktada yapılması gereken iki gözlem var:

- Eski Rejim'in bu krizlerinin etkisinin derinliği, üretimin bölüşüm biçimine (bu bölüşüm eşitsiz oldukça sonuçlar daha kaygı verici oluyordu), dolayısıyla toplumsal ilişkilerin niteliğine bağlıydı;

- Eski Rejim'deki tahıl krizlerinin tek nedeni hava koşulları değildi, çağımızın yoksul ülkelerinin krizlerinde olduğu gibi (özellikle Sahel*) toplumsal etkenler tarafından da geniş çapta belirleniyordu.(4)

Doğal ritmlerden kurtulmuş (buna vardiya düzeni, kesintisiz ekip çalışması dahil edilebilir; ancak talebin değişmesiyle belirlenen mevsimlik ritmlerden tam olarak

(*) Sahel: Afrika'da Sahra'nın güneyindeki bölge (Ç.N.)

kurtulunmuş değildir) bir sanayinin ortaya çıkması, yayılması ve hava koşullarından daha az etkilenen bir tarımsal üretime geçilmesiyle beraber, olguların gözlemlenmesinin de gösterdiği gibi, üretken kapitalizm, bu kez, başlangıcından beri farklı ekonomik *ritm* veya çalkantıların etkisinde oldu. *İlk başta* günlük ve mevsimlik ritmleri dikkate almayacağız, aynı şekilde *genel* bir krizin yaratıcıları olmadıkları ölçüde şu ya da bu sektörün çalkantılarını ("domuz çevrimleri"ni ya da örneğin Kitchin tarafından ABD'de 40 aylık genliklerle ortaya çıktığı belirlenen maden sektörünün çalkantılarını) da dikkate almayacağız.

Gözlemlerimizin merkezi, önce, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yarısına kadar, dönemsel sayılabilecek şekilde beliren ve çağdaşları tarafından "kriz" olarak adlandırılan olaylar olacaktır. Çok incelenmiş ve önemini kabul ettirmiş bu olayların gözlemlenmesi ekonomik *çevrim* kavramının özümsenmesine olanak sağlamıştır. Daha sonra, 19. ve 20. yüzyılın uzun süreli bunalımlarının ve "büyük krizler"in incelenmesinden yola çıkarak, uzun çalkantıların (onlarca yıl süren) ya da uzun devinimlerin ya da uzun ritmlerin [11] incelenmesine olanak tanıyan olguları ele alacağız.*

1. 19. Yüzyılın ve 20. Yüzyılın İlk Yarısının Dönemsel Krizlerinin Gözlemlenmesi ve Kavramsallaştırılmasından, Ekonomik Çevrimlerin Ortaya Çıkarılmasına

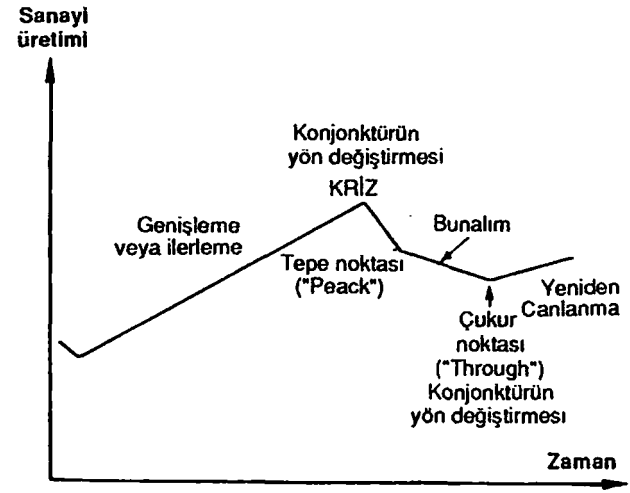
Krizler ve Çalkantılar

İngiltere'de üretken kapitalizmin etkin olduğu 19. yüzyılın başından, kapitalizmin işleyiş biçiminin kesintiye uğradığı kabul edilen 1929 krizine kadar olan dönem ele alınırsa ve olgular en fazla verinin elde edilebildiği ilk sanayileşen ülkeler (İngiltere, sonra Fransa ve ABD ve en son olarak Almanya) çerçevesinde incelenirse, 1816 ile 1929 arasında, 12 tanesi 1816 ile I. Dünya Savaşı arasın-

(*) Çalkantı, fluctuation; devinim, mouvement; çevrim, cycle; dalga, onde; ritm, rytme'in karşılığı olarak kullanılmıştır (Ç.N.)

da kalan, 14 tane ekonomik kriz görülebilir. İktisat tarihçileri ve iktisatçılarca [16] [20] çağın dokümanlarından ve olayların seyrinin kabaca görüldüğü uzun istatistiki dizilerden yola çıkarak saptanmadan önce bu "krizler" çağdaşlarınca gerçek bir kriz olarak yaşandı. Üretimin, ürün fiyatlarının ve üretken kapitalizmin en özgün faaliyeti olarak kabul edilen modern sanayinin yarattığı istihdamın gelişmesi, incelenen temel göstergelerdi.

Bu krizlerin herbiri, içinde bulundukları konjonktürün doğasından etkilenmiş bazı özgün niteliklere sahipseler de, onları *kriz* olarak nitelemeye olanak tanıyacak genel hatların çizilmesi ve bunların *kavramsallaştırılması* mümkündür: Üretimde hızlı bir daralma, fiyatlarda düşme, çok sayıda iflas, işsizlikte artma, ücretlerde gerileme, toplumsal gerginlikler ve genellikle bir "patlayıcı" olarak borsanın ya da banka sisteminin *çökmesi*. Oysa katı anlamda ele alındığında etimolojik olarak bir hastalığın gelişmesindeki doruk noktası olarak tanımlanan kriz kavramı, ekonomik konjonktürdeki *yön değiştirmeyi* yani *genişleme* ya da sürekli bir ilerleme döneminden uzun ya da kısa bir *bunalım* veya daralma evresine geçişi tanımlar. Bu daralma evresinin sonunda konjonktürün yön değiştirdiği yeniden canlanma dönemi yaşanır.

Krizlerin varlığı kabul edildiği andan itibaren, uzun dizilerin yorumlanması aracılığıyla tüm devinimlerin yerleri istatistiki olarak saptanabilir. Bu krizler zaten nitelikleri gereği içinde bulundukları ekonomik faaliyetlerin *çalkantılarıyla* bağlantı kurulmadan gözlemlenemezler, algılanamazlar. Nitekim, krizden sözetmek yani konjonktürdeki dönüm noktasından söz etmek *(turning point)* aynı zamanda genişleyici konjonktür ile bunalım konjonktürü arasındaki ardarda gelişten söz etmeyi gerektirir (bu, Juglar'da ifadesini şöyle bulur: "Bunalımın tek nedeni refahtır...") Gerçekten 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başında gözlemlenen budur.

Tarih gösteriyor ki *genişleme*, diğer faaliyetleri de (faaliyetlerin hepsinin aynı evrede olması gerekmeksizin) beraberinde sürükleyen bir ya da birkaç motor sanayi çevresinde gerçekleşiyor. Demir yolları ve buna bağlı sanayiler (demir-çelik ve mekanik sanayi, kömür çıkarılması) Manchester-Liverpool arası ilk bağlantının yapıldığı 1830'dan sonra tüm 19. yüzyıl boyunca en önemli rolü yüklendi. Öyle ki bu dönem "demiryolu konjonktürü" ismi ile anılmaktadır. Bu genişleme dönemi boyunca, sanayi üretimindeki büyüme sürekli ve oldukça düzgündür. Bu, fiyatlarda bir artma eğilimi (genişlemeyi enflasyonist bir eğilim izlemiştir), ve kârlar ile ücretlerin artmasını sağlayan bir konjonktür yaratmıştır. Ardından talep genişlemiş, motor sanayilerin siparişleri, üretim sürecinin başından sonuna kadar tüm faaliyetleri canlandırmış, genişleme tüm sanayiye yayılmıştır. Enflasyonun kârları yapay olarak şişirdiği böylesi bir konjonktür, girişimcileri yatırım yapmaya teşvik eden elverişli kâr beklentileri yaratırken aynı zamanda, etkisi dönem sonuna doğru genişleyen ve özerk bir gelişme eğilimi gösteren bir borsa spekülasyonu da yaratmıştır.

Genişlemenin büyüklüğü yani yatırımların ve üretimin artması, talep artışı ile izlenmediği takdirde genişleme sürecinden kısmen sert bir kopmanın koşullarını yaratacaktır. Hem üretimin eritilememesi (bu tür krizleri kapitalizm öncesi krizlerden kesin olarak ayıran nokta budur), hem de anahtar sektörlere yatırılan sermayenin karşılığının alınamaması kâr beklentilerini karamsarlaş-

tıracak ve borsayı çökertecektir: Bu, konjonktürün dönüm noktasıdır, yani *krizdir*. Kriz ilk etkilediği sektörlerden başlayarak yayılacak, tüm sanayiyi kapsayacak ve zincirleme etkiler yaratacaktır: üretim, fiyatlar, kârlar, ücretlerin satın alma gücü, buna bağlı olarak talep düşecektir (bu, devinimi güçlendirecektir). Ayrıca sanayide yoğunlaşmayı teşvik edecek olan iflaslar ve işsizlik ana sektörlerden başlayarak artacak ve yayılacaktır.

Uzun ya da kısa, önemli ya da önemsiz bir *bunalım*, genişleme yeniden başlayana dek, işçilerin sefalete düşmesi ve toplumsal maliyeti yüksek olan kaynakların boşa harcanması ile açılışı yapacaktır.

Krizler ve Ekonomik Çevrimler

Tanımlanagelen bu süreç hâlâ geniş çapta açıklamalar gerektiriyor (bu açıklamalar yapılmadan tanımlanabilir mi?). Ekonomik çalkantılar evresini oluşturan bu sürecin, oldukça dikkate değer dönemsel tekrarlar içermesi [1848'de *Manifesto*'da Marx ve Engels tarafından ve İngiliz iktisatçıları Thomas Tooke (1838) ve Lord Overstone (1837) tarafından daha önce saptandığı gibi] Fransız iktisatçısı Clément Juglar'ı 1860'ta -ilk olarak- krizi, birbirini izleyen *ekonomik çevrimler* süreci olarak tanımlamaya yöneltti. Bu ekonomik çevrimler, Amerikalı iktisatçı Joseph Aloïs Schumpeter tarafından "Juglar çevrimleri" olarak adlandırılmadan önce, klasik çevrimler [11] veya temel çevrimler [Alvin Havey Hansen, 1941] olarak tanımlanıyorlardı. Juglar, temelini attığı bir yöntemle çalışıyordu: istatistiki dizilerin tarih sırasına göre incelenmesi (özel olarak fiyatların). Uzun dönemde bir genişlemenin, *ortalama* 8 yıllık genlikleri olan (bunlar 6-11 yıl arasında değişiyordu), oldukça düzenli çevrimlerce *ritme sokulduğu* kabul ediliyordu ve krizin ortaya çıkışı kapitalist ekonominin çalkantılarının "normal" bir boyutu olarak görülüyordu (Juglar'ın 1862'de yayımlanan temel çalışmasının başlığı tam olarak *Ticari Krizler ve Fransa, İngiltere ve ABD'de Dönemsel Olarak Yenilenmeleri* idi).

Bununla birlikte, çevrimlerin dönemselliği hakkında kesin bir şey söylenemez çünkü ekonomi bir saat değildir

ve çevrimler ne biçimleri ne de süreleri açısından özdeş değildirler. Bu nedenle, bazı iktisatçılar için birbirini izleyen klasik ekonomik dalgalar tam olarak bir krizden çok *geri dönme* [Mitchell] ya da salınım düşüncesini yani "çevrimsel olması gerekmeyen sistemli geri dönmeleri" [Kendall] anımsatmaktadır. Ama, klasik çevrimlerden sözedildiğinde daha genel anlamı olan ve daha az kural ve simetriyi çağrıştıran *çalkantılar* teriminin kullanılması ağır bastı. Çevrimlerin istatistiki incelemesini özellikle ABD için titizlikle yapan Amerikalı iktisatçılar A.F. Burns ve W.C. Mitchell (5) bazılarının onların çalışmalarına atfetmek istedikleri kesin dönemselliğe karşı çıksalar bile, çalışmalarında, krizle noktalanan klasik çevrimlerin varlığını yeterince doğruluyorlar. Bu çevrimlerin kesin bir kuralı olmasa da, -en azından ABD'de- ve *Juglar*ın kendisi ortalama 42 ayda bir, birbirini izleyen küçük "örnek" çevrimlerden (Burns ve Mitchell'e göre iki üç, istisnai olarak bir tek) ya da Kitchin çevrimlerinden oluşsa da krizle noktalanan çevrimlerin varlığı doğrulanıyor.

Bununla birlikte, kurallara bu göreli uyum, bir güçlüğü içinde barındırıyor, çünkü 1955'te İsveçli iktisatçı J. Ackerman'ın altını çizdiği gibi, çevrimler artık bir bilmece olmaktan çıksalar bile, dönemsellikleri tümüyle aydınlanmamış bir soru olarak durmaktadır. Bugün bile!

Yönteme İlişkin Bir Açıklama: Klasik çevrimlerin istatistiki olarak incelenmesiyle ilgili şöyle bir olgu üzerinde duralım: Bunlar uzun dönemde örneğin sanayi üretimi gibi bazı göstergelerin incelenmesiyle *doğrudan doğruya* açıklanamazlar. Bu türden tüm incelemeler gibi, çevrimlerin incelenmesi de, sorular, hipotezler, analizin çerçevesi, bir sorunsal ve dönemin seçimi tarafından yönlendirilirler. Bu nedenle, uzun bir diziden sadece uzun dönemli bir eğilim ya da trend çıkarsanabilir ki bu da tanım olarak orta dönemli değişiklikleri göstermez. Tam tersine, klasik çevrimleri incelemek için çok daha kısa (göreli) temel bir dönemle ilgilenilecektir ve bu inceleme *kriz* kavramına ilişkin gerek deneysel (olguların doğrudan gözlemlenmesi) gerek kuramsal (entellektüel yapılanma) bir *ön* bilgiyle yönlendirilecektir. Bundan sonra krizler kesin olarak saptanabilir ve iki kriz arasındaki süre belirlene-

bilir; elbette tüm bunlar yine *deneysel ve kuramsal bilginin birlikte seyri* ile mümkündür. İşte bundan dolayı Henri Guitton "ekonomik dinamiğin analizi, krizlerin açıklanabilmesi için, krizlerin sistemli olarak inşa edilmesine dayanır" [16] demektedir. Bir başka deyişle, uzun dizilerin yorumu kendiliğinden yapılamaz, krizler, açıklanabilmek için önce bir çeşit yeniden inşa edilmelidirler ve inşa edilebilmek için açıklanabilmelidirler (yinelenen seyir).

Öte yandan, krizler ve ekonomik çevrimler, kendilerinin "klasik" olarak sınıflandırılmalarını sağlayan ortak hatlar arasında, bazı *kendilerine özgü niteliklere* de sahiptirler. Böylece, bazı yazarlarca belirtildiği gibi yoğunlukları, genişleme ve bunalım evrelerinin süreleri, sırasıyla genişlemeci niteliğe ya da tam tersine uzun konjonktürlerin durgunluk eğilimine göre değişirler. Bu şekilde, krizler, şu ya da bu alandaki (bu alanlar zaman içinde değişir) *özgün çevrimlere* dahil olan motor sektör ya da sektörlerin doğasına göre boyut değiştirirler. Örneğin, Amerikalı araştırmacı R.P. Mack deri ve kürk sanayinde 18 aylık genlikleri olan (ABD'de 1879-1938 arasında) özel çalkantıları ortaya koymuştur.

Nihayet, ilk krize giren ve krizi yayan ülkeye göre nitelikleri değişiklik gösterir. Çünkü genellikle *krizin uluslararası alanda* yayılması söz konusudur -ve bu temel bir noktadır (nasıl ki motor sanayilerden diğerlerine doğru bir yayılma varsa). Bu yayılma uluslararası mali ve ticari değiştokuşdaki bir daralmanın, kimi yerde kâr beklentilerine kimi yerde krizin daralma etkisine eklenmesiyle gerçekleşir; fakat kriz yayılırken bir yandan da değişikliğe uğrar.

Krize ilk giren ülke (Guitton'un [16] deyimiyle "kılavuz ülke") her zaman değilse de (Fransa'da 1882'de başlayan kriz gibi) genellikle dünya çapında ekonomisi egemen olan ülkedir. Demek ki 19. yüzyılın birçok krizi için İngiltere ve 20. yüzyılın krizleri için ABD (1907'den itibaren) bu tür ülkelerdir; bu, şimdiden bu yüzyıl boyunca batı dünyasında aşamalı olarak meydana gelen merkez ülkedeki değişikliği de göstermektedir. Demek ki, diğer ülkeleri krize sürükleyen egemen ekonominin etkinliğidir.

1866 krizine kadar, krizler daha çok İngiliz ve Fransız kökenliydiler. 1870'ten sonra ise işler değişti; o zamana kadar İngiltere ve Fransa merkezli olan sanayileşmenin gelişmesi Amerika ve Almanya'ya kaydı. Bir yandan krizlerin merkezi yer değiştirirken, diğer yandan da ABD ve Almanya'da, Fransa ve İngiltere'ye oranla daha yoğun hale gelme eğilimi taşıyorlardı.

Krizlere *tarih koyma* işlemi şu kuralın uygulanması ile çözümleniyordu: Krize, ilk başladığı ülkede patlama rolü üstlenen olayın ortaya çıktığı yıl ya da ayın tarihi veriliyordu (yani ortalama bir tarih verilmiyordu). 1866 krizi İngiltere'de, Mayıs ayında İngiliz bankalarının en önemlilerinden birinin (Overend ve Gurnay Co.) ödemeleri kesmesi ile başladı (Mayıs ayının ilk gününde), kredi sisteminin çökmesini ve sanayi faaliyetlerinin gerilemesini beraberinde getirdi. Çevrimlere gelince, bunlara kesin tarihler verilmesi "krizden krize" oldu, örneğin 1866-1873, yeniden canlanma ise aşamalı bir olay olduğundan tarih koyulması oldukça zordu.

Sonuç olarak, klasik ritmler klasik ekonominin *nabzını* temsil ederler, öyle ki, Henri Guitton'a [16] göre "bunlar ekonomik evrelerin gerçek bir ölçü birimi olabilirler" ve *büyüme ile kriz birbirine sıkısıkıya bağlı iki olay* olarak kabul edilebilir [24]. Ekonomik ritmlerin incelenmesi, krizlerin işleyişini algılamak ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortadan kalkmalarının nedenini sorgulayabilmek için vazgeçilmez hale gelir. Çeşitli kriz *kuramları* tarafından öne atılan açıklamalar incelenirken, nedenlerindeki açık farklılık ve birbirini izleyen krizlerin seyirlerindeki çeşitlilikle birlikte, aynı *süreçten* sözedilip edilmediği saptanabilir.

2. Uzun Çalkantıların Ortaya Çıkışı

Juglar'ın klasik krizlerin dönemselliğini ve ekonomik faaliyetlerin oldukça düzenli bir salınımı olduğunu ortaya koymasından birçok yıl sonra, gelişmiş ekonomiler uzun dönemli bir ekonomik bunalımı (6) yaşamaya başladıklarında, bazı iktisatçılar çok farklı uzunluktaki (yarım yüzyıllık) salınımların varlığını öne sürdüler. Bu iktisatçılar

19. YÜZYIL KLASİK KRİZLERİNİN KRONOLOJİSİ: "DEMİRYOLU KONJONKTÜRÜ"

Krizin Tarihi	*Yeniden Canlanma Tarihi*	*"Kılavuz Ülke"*	*İlk Genişleyen Motor Sanayi*	*Çevrimin Diğer Nitelikleri*	*Krizin Nitelikleri*
1825	1831	İngiltere	Demiryolu inşasının başlangıcı, önemli bayındırlık faaliyetleri, Güney Amerika'ya ihracat,	Latin Amerika'ya yapılan yatırımlar üzerine yoğun spekülasyonlar, İlk gerçek üretim fazlası krizi	Borsa krizi, fiyatların düşmesi, işçi ayaklanmaları.
1836	1843	İngiltere	Demiryollarının inşası, demir-çelik, kanallar, taşkömürü	Mali spekülasyonlar	Mali kriz, toplumsal çatışmalar
1847	1852	İngiltere	Demiryollarının inşası, metalürji ve tekstil sanayi	Demiryolu spekülasyonu	Kambiyo krizi, bankacılık sektöründe panik, Fransa'da siyasal kriz
1857	1858	ABD	Demiryolları ve denizyollarının inşası, altın üretimi	ABD'de demiryolu spekülasyonu	Borsa krizi
1866	1869	İngiltere	Metalürji sanayi ve taşkömürü	Demiryolu spekülasyonu, ABD'de Kuzey-Güney Savaşı ve "pamuk kıtlığı", İngiltere ekonomisine olumsuz etkileri	Fransa ve İngiltere'de bankacılık sektörü krizi
1873	1878	Almanya-Avusturya	Demiryollarının inşası, Alman ve Amerikan sanayinin ilerlemesi (*demiryolları, demir-çelik, taşkömürü*)	Demiryolu spekülasyonu, krizin ülke değiştirmesi	Berlin, Viyana ve New York'ta borsanın çöküşü; işçilerin başkaldırması ve bunalım
1882	1886	Fransa	Demiryollarının inşası, maden ve metalürji sanayi	Fransa'nın ilerleme kaydetmesi	Borsa krizi, 1884 ve 1886'da ABD'de demiryolu paniği, Şikago'da büyük işçi gösterileri
1890	1895	İngiltere	Demiryollarının inşası ve demir-çelik (özellikle ABD'de)	Sanayide yoğunlaşma, İngiltere ve Fransa'nın yurtdışı yatırımlarının artması, ABD'de güçlü bir yeniden canlanma.	İngiltere'de "Baring Krizi", ABD'de 1893'te başlayan gecikmiş kriz, sanayide güçlü yoğunlaşma hareketleri (tröstler), işçi ayaklanmaları

özellikle Marx'ın öğrencisi Rus iktisatçı Parvus (1896), İsveçli iktisatçı Knut Wicksell (1898), Fransız iktisatçıları Jean Lescure (1912, 1914) [20], Albert Aftalion (1913), François Simiand (1932) ve nihayet Holandalı iktisatçı J. Van Gelderen (1913)'dir.

Ama uzun devinimlerin varlığı ve fiyatlar ile üretimin uyumu hakkında ilk büyük sentezi yapan, 1922'de, Rus iktisatçısı N.D. Kondratieff olacaktır. Kondratieff bu sentezi çok sayıda istatistik materyalden ve dokümandan yola çıkarak, birçok gelişmiş ülkelerin ekonomik gelişmesini derinlemesine inceleyerek yapmıştır [19]. Kondratieff'in çalışmalarının önemi, Schumpeter'i "uzun dalgalar"ı (Anglo-Sakson'ların Long Wawes'i) kaşiflerinin ismiyle anmaya ve iktisatçıları "Kondratieff çevrimleri"nden ya da sadece "Kondratieff"den söz etmeye yöneltti. İktisatçılar çevrimlerin varlığı ve nedenleri konusunda uzun (ve henüz tamamlanmamış) bir tartışma dönemini başlattılar, bu tartışmalardan en ünlüsü uzun devinimlerin yorumu konusunda Leon Troçki'nin Kontratieff'e karşı ileri sürdüğü görüş üzerine oldu.

Ancak olgular düzeyinde olup biten neydi? Sözünü ettiğimiz yazarlar öncelikle fiyat hareketlerindeki büyük dalgalanmaları ortaya koydular. [Lescure, Aftalion]: 1816'da Fransız Devrimi sırasında fiyatlarda genel bir yükselme, 1816-1850 arası genel bir düşme, 1850-1873 arası genel bir yükselme, 1873-1896 arası genel bir düşme, 1896-1914 arası yeniden bir yükselme, sonra da 1920'de başlayan iki dünya savaşı arasında bir düşme.

Daha sonra, bu iktisatçılar (Kondratieff 1922-1926 arasında, Fransız iktisatçı G. Imbert 1956'da [18]), başka iktisatçılar tarafından da izlenerek fiyat hareketleriyle üretim hareketleri arasında başka bir ilişkinin varlığını ve bu ikisiyle uluslararası ticaret arasında da bir ilişkinin varlığını (Belçikalı iktisatçı Ernest Mandel 1980'de [23]) ortaya attılar. Bu üç öge: Sanay ve tarımsal üretim, fiyatlar, daha doğrusu bunları en iyi açıklayacak gösterge olan toptan fiyatlar ve dış ticaret düzeyi -Lescure ve Kondratieff ücretleri ve faiz oranını da fiyatlara dahil ediyorlardı-, birbirini izleyen ve aşağı yukarı çeyrek yüzyıllık bir *uzun genişleme* dönemi ile yaklaşık aynı uzun-

lukta bir *bunalım* dönemi geçirirler. Bu iki dönem sırasıyla A ve B Kondratieff (A ve B Kondratieff kavramı Simiand'a aittir) evreleri olarak adlandırılırlar. *Üretimle ilgili olarak* şunu belirtelim ki, B evreleri bir gerileme dönemi olarak tanımlanamazlar (klasik çevrimlerin bunalım döneminde bir gerileme söz konusudur), izledikleri A evrelerindeki büyümeye oranla bir yavaşlama evresi olarak tanımlanırlar. Buna uygun olarak İngiltere'de aylık büyüme oranı, A evresinden B evresine geçerken, ikinci çevrimde % 4,6'dan % 1,2'ye, üçüncü evrimde ise % 2,2'den % 1,2'ye düşmüştür; işsizlik ise sırasıyla % 3,7'den % 5,1'e ve % 3,4'ten % 8,7'ye yükselmiştir (7).

Kuşkusuz, uzun dalga hareketleri ne genlikleri ne de eğilimleri (artan ya da azalan) açısından birbirleriyle kurallı bir uyum içersinde değildirler, çünkü A ve B evreleri sadece klasik çevrimlerle *(Juglarla)* çakışmazlar, aynı zamanda onlar tarafından gerçekten belirlenirler. Schumpeter, Lescure ve Troçki'den sonra, *Juglarların* şekillerinin, içinde bulundukları Kondratieff evrelerine bağlı olarak değişik olduklarını göstermiştir. Diğer bir deyişle A evresi, B evresinde olandan daha büyük ve canlı bir genişlemenin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır ve bu iki evre içiçe geçen ve birbirini doğuran iki evredir: Bir Kondratieff evresinde en genel olarak üç *Juglar* vardır ve egemen ekonominin, bir krizinden diğerine kadar devam eden klasik çevrimlerinden yola çıkarak, uzun dalgalara kesin tarihler verilebilir (8).

Kapitalizmin tarihinde II. Dünya Savaşı'na kadar üç Kondratieff saptanabilir:

	A Evresi	*B Evresi*
Birinci çevrim	1789-1793/1816	1816-1847
İkinci çevrim	1847-1873/1874	1873/1874-1896
Üçüncü çevrim	1896-1920	1920-1940/1945

Yaklaşık çeyrek yüzyıl süren hızlı bir büyüme döneminden sonra 70'li yılların başından beri, konjonktürün "kriz" koşullarında olduğunu ve birbirini izleyen bu iki belirgin evrenin, dördüncü uzun dalgayı oluşturduğunu göreceğiz. Bu tür çalkantıların en önemli yararı akla yatkın bir çalkantılar kuramı aracılığıyla çağdaş krizlerin doğasını daha iyi kavramaya izin vermesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK AÇIKLAMALARDAN AŞIRI ÜRETİM KRİZLERİ KURAMINA VE UZUN DEVİNİMLERİN İNCELENMESİNE

19. yüzyılın ilk yarısında iktisadi düşünceyi yönlendiren klasik iktisatçıların gözünde krizler -gözlemlenen ilk sanayi krizleri- temel olgu olarak dikkatlerini çeken sermaye birikiminin gelişimi sırasında rastlantısal olarak ortaya çıkan kazalardır. Bu, İngiliz iktisatçı W.S. Jevons (1871), Avusturyalı iktisatçı Carl Menger (1871) ve özellikle genel denge teorisinin kurucusu Léon Walras (1874)'in çalışmalarından kaynaklanarak 19. yüzyılın sonunda kurulan iktisadi okul için de aynıdır. Bu okul, klasik okuldan sadece Jean-Baptiste Say'ın "mahreçler kanunu"nu miras olarak almasına rağmen, neo-klasik okul ismini alır. Neo-klasik modelin yapısında denge kuramsal olarak otomatiktir, demek ki kriz mantıken olanaksızdır, nesne olarak varolmadığı için kavramsallaştırılması da mümkün değildir. Pratikte gözlemlenen dengesizlikler, özel olarak krizler, ancak dengeyi koruyucu rolü olduğu varsayılan serbest piyasa ekonomisini engelleyen dışsal faktörlerden kaynaklanabilirler. Kriz, kapitalizmin işleyişi ve doğasından bağımsız olarak sadece rastlantısal bir olgu olabilir (krizin "varlığının yadsınması", "hiç bir özgün yapıya yer vermeyen bu boşluk" [5] klasik krizlerin tarihsel önemleri ve dönemsellik arz eden yapıları bilindiğinde altı çizilmesi gereken bir noktadır). Bazı piyasaların iyi işlememesinin ve devlet müdahalelerinin büyük bir kısmının iyi sonuç vermemesinin neo-klasik iktisatçılarca eleştirisi yine böyle yapılır. Yine aynı şekilde, ücret politikaları ve işçi sendikaları, bu iktisaçılara göre, işgücü pazarının işleyişine engel olurlar. Onlar için, aslında işgücü fazlasının (işsizliğin) olması, tam istihdamı sağlayacak tek geçerli süreç olan ücretler genel düzeyinin düşmesine "normal olarak" yol açmalıdır. Lionel Robbins,

Jacques Rueff gibi liberal iktisatçılarca geliştirilen bu görüş, otuzlu yılların büyük krizi sırasında Keynes tarafından büyük çapta çürütülecektir. Keynes, ücretli kesimin gittikçe yayıldığı bir toplumda, ücretlilerin aynı zamanta tüketici olduklarını ve tüketimin artacağına ilişkin tahminlerin, girişimcilerin beklentilerini ve yatırımları arttırdığını ve bütün bunların liberaller tarafından unutulduğunu gösterecektir. Bu son gözlem, krizlerin daha derin bir olgu olduklarını ilk ve çok erken gören bazı "aykırı" klasik iktisatçıların çalışmalarını akla getirmektedir.

İlk baskısı 1817'de yapılan *Politik İktisadın İlkeleri* başlıklı kitabın yazarı ve en önemli klasik iktisatçı Ricardo, tarihçilerce ilk kriz olarak kabul edilen 1816 krizini rastlantısal bir olay olarak kabul eder. Ricardo'nun tersine, önce Sismondi (1819) sonra da Malthus (1820) bu yeni tür krizin yeni ekonomik sistemin doğasına bağlı bir olgu olduğunu gören ilk "aykırı" iktisatçılardır. Bu görüşün Marx'tan önceki ilk kuramcısı şüphesiz Sismondi'dir (ondan sonra, Lescure'un ifadesiyle "organik kuramlar" sözkonusu oldu). Aynı olgu üzerine değişik görüşlerin olmasının nedeni bu yazarların farklı "taraf"lardan olması ile açıklanabilir. İngiltere parlamentosunda sanayicilerin çıkarlarını savunan Ricardo, sistemin zayıflığını görmezken, toprak sahiplerinin (soyluların) tarafını tutan Malthus ve 19. yüzyılın en büyük reformcusu olan Sismondi sistemi eleştirmektedir.

Ricardo'nun en temel argümanı Fransız iktisatçı Jean-Baptiste Say'ın (1803) "mahreçler kanunu"dur. Buna göre, mallar mallarla değiştirilir, arz kendi talebini yaratır, tüm üretim tüketilir "çünkü, üretimin değeri dağıtılan gelirin değerine eşittir yani satın alma gücüne eşittir". İşte bu "kanun", özellikle Lord Lauderdale (1804) tarafından yapılan ilk eleştirilerden sonra, Malthus ve Sismondi tarafından radikal olarak eleştirildi. Malthus ve Sismondi için, tersine, üretim sermaye birikimine bağlı olarak artar ve kendi talebini otomatik olarak yaratmaz. Malların satılabilmesi için bir "efektif talep"e (ilk önce Malthus'un ortaya attığı ve daha sonraları Keynes tarafından kullanılan bir kavram) gerek vardır, yani talep "yeterli bir fiyat verme isteğine ve gücüne" bağlıdır.

Oysa, ürettikleri değerin sadece bir bölümünü ücret olarak alan üreticiler, yani işçiler, bütün üretilenleri satın alamazlar; işçinin fiziksel bir tüketim kapasitesi vardır ancak satın alma gücü yoktur, bu işçiler açısından "yetersiz-tüketim"dir. (Ve bu, genişleme döneminde yükselme eğilimi gösteren ücretler için de aynıdır, çünkü dikkat edilmesi gereken nokta toplam üretim içinde ücretlerin payıdır). Diğer yandan, tam tersine, kapitalist girişimciler, fiziksel tüketim kapasitelerinin üzerinde gelir elde etmektedirler ve aldıkları artığın bir bölümünü tasarruf etmektedirler: *tasarruf fazlası* da sözkonusu olabilir, bu kapitalistin "yetersiz tüketimidir". Bir başka deyişle, "tüketim gücü üretim gücüne paralel olarak büyümeyebilir" (Sismondi). Üretim yatırımların etkisi ile artarken, "yetersiz tüketim"in doğması, gelirin toplumsal sınıflar arasında dağılma biçiminden kaynaklanmaktadır. Bu konu daha sonra İngiliz iktisatçı John Atkinson Hobson (1889 ve 1895) tarafından da ele alınacaktır.

Bu yazarlar, ekonomik artığın bir bölümünün (bunu yatırıma dönüşmeyen kısır tasarruftan ayırmak gerek) üretken kullanımı anlamına gelen *yatırım* sorununu yeterince açıklamasalar ve daha genel olarak, denge *koşullarını* incelemeseler bile, temel bir soruyu ortaya atma başarısını göstermişlerdir: Bu soru, üretimin kompozisyonu ve üretimin büyümesiyle bağlantısı olmayan bir gelir dağılımı biçimine sahip, büyümekte olan dinamik bir ekonomide dengenin rastlantısal niteliğiyle ilgilidir. Derinlemesine incelenecek kriz kuramının da temeli budur.

1. Dönemsel Krizlerin Aşırı Üretim Krizleri Olarak İncelenmesinden, Klasik Çevrimlerin İncelenmesine

Kuramın Doğuşu: Sismondi'den Marx'a

Marx, Sismondi'nin çalışmalarını geliştirerek, üretken kapitalizmi derinlemesine inceleyen bir kuram ortaya attı. Marx, üretken kapitalizmi, genel olarak geçerli, evrensel bir ekonomi gibi değil, ama tarihsel olarak sınırlı bir ekonomik sistem ya da bir "üretim biçimi" gibi kabul edi-

yordu. Marx bu sistemi iki açıdan ele aldı (9):

- kapitalist sistemdeki iki sınıfın nitelikleri ve onları birbirine bağlayan ilişkiler açısından;
- üretim güçlerinin "gelişme düzeyi", yani kullanılan teknikler açısından.

Ona göre, genel olarak geçerli ekonomik kanunları yerleştirdiklerini düşünen klasik iktisatçıların tersine, üretimin ve değişimin özel bir örgütlenme biçimi olan kapitalizmin kanunları genel olarak geçerli değildi, aynı şekilde yaşadığı kriz türü de kendine özgüydü. Marx'a göre, kapitalist ekonominin, üretimin ve tüketimin iki ayrı işleyiş haline geldiği bir genelleşmiş değişim ekonomisi olması, krizlerin oluşmasına yolaçtı. Malların, üreticilerce tüketilmesi için değil satılması için üretilmesi, dengesizliklere yol açtı ve paranın işin içine girmesine neden oldu. Malların tüketimden çok satış için üretilmeleri nedeniyle yatırılan sermayenin karşılığını alabilmesi için, üretimin yeterli bir kâr ile ve oldukça hızlı bir ritm ile yapılması gerekiyordu.

Bu genel yapı içinde krizlerin düzenli olarak ortaya çıkmasının "gerekliliği"nin nedeni şudur: Sermaye birikiminin mantığına uygun olarak, yatırımlar, ürünler için "efektif talep" olması kesin değilse bile kâr oranının yüksek olduğu (yakın gelecekte) üretim dallarında gerçekleşecektir. Nitekim, yatırım kararları arasında *a priori* bir koordinasyon olmadığı gibi *a posteriori* bir düzenleme de yoktur, çoğunlukla çok geç olarak piyasalarda bu öngörü hataları ortaya çıkmaktadır. Marx'a göre, ekonomik sistemin çelişkisi burada, üretimin *toplumsal* niteliği ile üretim araçlarının mülkiyetinin ve ekonomik kararların *özel* niteliği arasındadır. Çünkü, Malthus ve Sismondi için olduğu kadar Marx için de, "mahreçler kanunu" bir nasaldır; gerçek, üreticilerle tüketicilerin iyiden iyiye ayrı oldukları, üreticilerin (işçilerin) çoğunluğunun ürettiklerine denk miktarda mal tüketemedikleri, aksine, kendilerini istihdam eden kapitalistlere artık ya da *artık-değer* sağladıkları noktasındadır.

Bu etken, üretim ile efektif talebin *orantısız* olmasına neden olacaktır. Marx ünlü "genişletilmiş yeniden üretim şemaları"nda, dinamik bir ekonominin *denge koşullarını*

kesin olarak gösteren ilk yazardır. Bu şemalar, üretim malı üreten sektör (I. sektör) ile tüketim malı üreten sektörü (II. sektör) farklı üretken sektörler kabul ederek, ekonominin farklı sektörlerinin gelişmesi arasında ve buna bağlı olarak yatırımlarla üretimin toplam değeri arasında bir oran olması gerektiğini göstermektedir (bu, daha önce açıklanan nedenlerden dolayı pratikte somut olarak gerçekleşemeyecek bir koşuldur).

Bu etki, bazı klasik iktisatçılar ve İngiliz iktisatçı Hobson tarafından 1889'da incelendiği gibi, işçilerin *yetersiz-tüketimi* olgusunda daha da pekişecektir. Çünkü, ekonomik sistemin doğasından dolayı, girişimci kârını maksimum kılmaya çalışırken kendisi için maliyet unsuru olan ancak, öte taraftan, efektif talep yaratan ücretleri düşürmek için sürekli baskı yapacaktır. Kapitalizm tarihinde ücretlerin gittikçe artmasıyla birlikte efektif talep unsuru daha çok önem kazanacaktır. Buradaki çelişki şudur: Ücretlerin düşük tutulması bir aşırı üretime neden olacaktır, ancak bu aşırı üretim toplumun önemli bir kesiminin mallara olan ihtiyacına oranla değil, efektif talebe oranla olacaktır, yani *ödeme gücü*ne oranla bir aşırı üretim söz konusudur.

Bir ya da birkaç üretim dalında aşırı üretim görüldüğü andan itibaren, gerçek fiyatların düşmesi ile beraber kâr oranı da azalmaya başlar. Sermayenin başka dallara kayması dengesizliğin önüne geçilmesi için yeterlidir, işte daha önce Ricardo tarafından görülen, kâr oranının *düzenleyici* rolü budur. Ama dengesizliğin çok büyük olduğu, piyasa ile ilgili bilginin eksik olduğu ve sermayenin yeterince hareketli olmadığı andan itibaren, kâr oranın düzenleyici rolü yetersiz kalır.

Marx'a göre, bu olgu "kâr haddindeki düşme eğilimi" yasasının etkisiyle (bu yasa bugün çok tartışmalıdır) [5] pekişir. Marx bu yasanın belli bir sömürü oranında, gittikçe daha sermaye yoğun bir birikim olgusunun sonucu olduğunu göstermiştir, yani değerin tek kaynağı olan işgücüne göre daha yüksek oranda cisimleşmiş sermaye (makineler, yatırım malları...) kullanılmaktadır.

Dizginlenmemiş kapitalist rekabet tarafından uyarılan, aralıksız güdülenen ve genişlemenin kaynağı olan

sermaye birikimi, sonunda efektif talebe oranla aşırı üretimin koşullarını doğurmaktadır. Marx, bunu "öyle bir an gelir ki pazar, mallar için çok küçük gibi görünür" şeklinde ifade etmektedir, bu da sermayenin yeterince kâr elde edemeyeceği anlamına gelir. Ekonomik sistemde ve onun *çelişkileri*nde aranan krizin nedeni buradadır. Sermaye yeterince kâr edemediği için aşırı sermaye birikimi vardır, yani elde etmesi mümkün olan artık-değere oranla bir aşırı birikim sözkonusudur. Bu durumda kriz kaçınılmazdır, fiyatların ve kâr oranının düşmesiyle başlar, üretimin ve istihdamın, buna bağlı olarak satın alma gücünün düşmesi bunları izler: Birikimli bir süreçle, bunalım bunalımı doğurur.

Çalışmalarını tamamlayamamış bile olsa, Marx yöntem açısından iki önemli noktaya değinir:

- Malthus ve Sismondi'nin krizlerle ilgili ilk içgüdülerinin doğrulanması: Klasik krizler *(Juglar)* rastlantısal değil yapısal olgular olarak incelenirler;

- kâr oranından sonra kriz, uzun dönemde ekonomik sistemin dinamiğinde ikincil *düzenleyici* rolü oynamaktadır, yani kriz "varolan çelişkilerin anlık ve şiddetli bir çözümü, bir an için kargaşalı bir denge kuran şiddetli bir taşma"dır. Çünkü, krizden yeniden canlanma doğacaktır ve Marx burada da sürecin bir taslağını vermektedir. Ona göre, krizden doğan bunalım, üretken sermayenin büyük bir bölümünün yeterli kâr sağlayamadığı ölçüde "değer kaybetmesine" neden olacaktır. Bunun üç önemli sonucu vardır:

- sanayide yoğunlaşma ortaya çıkar, krizden daha az etkilenen firmalar, batık firmaları yok pahasına satın alarak krize "direnmek" için olumlu koşullar yaratmış olurlar;

- işçi sendikalarının olmadığı durumlarda (Marx'ın zamanında yoktu), bunalım nedeniyle ücret düzeyi düşer ve buna bağlı olarak hayatta kalan firmalar için kullanılabilir artık-değer artar;

- bu iki olgunun etkisiyle yeterli bir kâr oranı oluşur (çünkü kâr oranı, artık-değer ile kullanılan sermayenin değeri arasındaki orandır ve payı yükselip paydası düşerken kâr oranının artması normaldir).

Kriz, özel çalkantıların ve sistemin dinamiğinin açıklayıcı şemalarına yerleştirilebildiği ölçüde, *kriz kavramı da hakkıyla inşa edilmiş olur.* Olayların ilk yorumlarına dayanılarak yapılan bir kavramın inşası da gözlem kapasitesini kuvvetlendirmeye yaracaktır.

Kuramın Gelişmesi: Aşırı Sermayeleşme ve Maliyet Hareketleri: Tugan-Baranovski, Aftalion, Lescure, Wicksell.

Bazı klasik iktisatçılar ve Marx tarafından yukarıda açıklanan şekilde tanımlanmasına rağmen, kriz kuramı 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında çok sayıda değişiklik geçirecektir (Schumpeter, çevrimlerin incelenmesiyle ilgili temel görüşlerin 1914'ten önce ortaya çıktığını kabul eder).

Bu işle ilgilenen tüm yazarlar ve yazar grupları krizleri ve çalkantıları açıklamaya, yani kuramsallaştırmaya çalışıyorlar, bunu da herhangi bir büyük düşünce okulunun analitik şemasına fazlaca bağlanmaksızın, özgün bir kuramsal bütünlüğü olan *bir* açıklayıcı faktör temelinde yapıyorlardı. Bu açıklayıcı faktör genellikle akla yatkın oluyor ama yetersiz kalıyordu. Öyleyse, bu açıklayıcı faktörlerin bazılarını ele alarak daha genel bir incelemenin içine dahil etmek mümkündür. Bu konuda, işçilerin yetersiz-tüketimi ile ilgili tezin dışında (Hobson) üç temel tema ele alınabilir:

Tasarruf ve Kredi Sorusu - Bu dönemin önemli yazarlarından biri *İngiltere'deki Sanayi Krizleri* üzerine 1894'de bir çalışma yayımlayan Rus iktisatçı Tugan-Baranovski'dir. Temel amacı denge koşullarındaki karmaşıklığın ve özellikle, çevrim boyunca üretim araçları üretiminin önemli rolünün altını çizmektir. Bu yazara göre, bazı klasik iktisatçıların düşündüğü gibi, kapitalistlerin tasarruf fazlası olamaz ama yatırımların düzeyi dikkate alındığında tasarruf eksikliği söz konusu olur. Bir başka deyişle, ekonomik sistem tasarrufları, genişleme döneminde artan birikimin ihtiyaçlarına göre ayarlamakta yetersiz kalacaktır. Çünkü, Tugan-Baranovski'ye göre genişleme döneminde yatırımların sürmesini kısıtlayacak olan şey,

bunalım döneminde biriken "ödünç alınabilir tasarruflar"ın miktarıdır (yani sermayenin tüketimi, oluşmasından daha hızlıdır, tasarrufa oranla "aşırı sermayeleşme" buradan kaynaklanmaktadır). Tasarruf kapasitesi teması sermaye birikimi sorununda temel bir role sahiptir. Ama Tugan-Baranovski yatırımlarla tasarrufların oluşması süreçlerinin birbirinden çok farklı iki süreç olduğunu kabul etmektedir (bu, bize otofinansmanı düşündürüyor). Bu alanda Keynes yeni analitik perspektivler getirecektir.

Bu şema, bazı iktisatçılarca yeniden ele alınacak (10) bazılarınca da, banka kredilerinin rolü eklenerek böylece çevrimler parasal açıdan da incelenerek geliştirilecektir (11). Yatırım yapan firmalar bankalarca sağlanan kredilere (bu krediler tasarrufların yerine geçmektedir) başvurdukları ölçüde, kredilerde sorun çıkabiliyordu. Altınpara sisteminde, özellikle bankacılık sistemi kredilerin genişlemesinin aşırı olduğunu görebilir ve kredi hacmini sınırlayarak ya da fiyatını artırarak bu genişlemeyi durdurabilir. Bu, kredi hacmindeki genişlemenin batık kredilere yol açtığı ve "kredilerin kötü kullanımı" arttığı andan itibaren yapılabilir. Faiz oranının artırılması kâr oranını düşürerek genişleme sürecini durdurabilecektir. Keynes yatırımların birincil, tasarrufun ise ikincil bir rolü olduğunu göstererek, bu tür analizleri allak bullak edecektir. Çünkü yatırımlar, gelir üzerindeki "çarpan etkisi" aracılığıyla, *bazı koşullar altında*, dönem sonunda yatırıma eşit, *türetilmiş* (yatırım harcamalarındaki sapma yoluyla dağıtılmış gelir üzerinden elde edilen) bir tasarruf miktarı yaratma eğilimi taşır.

Üretken Kapasitenin Düzenlenmesi Sorusu - Fransız iktisatçı Albert Aftalion 1908 ve 1913 yılları arasında Marx'ın analizine oldukça yakın ve onu tamamlayıcı bir açıdan, "aşırı sermayeleşme" sorusunu incelemiştir [1]. Genişleme döneminde, net yatırımların yani üretken kapasitenin genişlemesi nihai talebin artması ile olur. Yüksek kâr oranları sonucunda da, nihai malların siparişi hızla artar. Ama, üretilmeleri zaman aldığı için, bu *gecikme* (ya da "yatırımın gecikmesi"), üretken kapasitenin tam olarak düzenlenmesini engeller *(Lag Theory)*. Fakat,

zamanla *nihai talebe oranla bir aşırı kapasite* durumu ortaya çıkma eğilimi belirir. Yani, kriz aşırı üretimden kaynaklanır. Bir başka deyişle, eşgüdümü olmayan bir serbest piyasa ekonomisinde, üretken kapasitenin yaratılması, talebin gelişmesi ile orantılı olamayacaktır. Tam tersine, aralarında *gecikmeli* bir ilişki olacaktır.

Bu gözlemden, ilk *yatırım fonksiyonunu* oluşturacak *"çarpan"* kuralı (1909'da A. Aftalion ve 1917'de John Maurice Clark), yani iktisat bilimi tarihinde yatırım ile üretim arasındaki ilişkinin ilk kez tanımlanması doğacaktır. Sermayenin tam kullanımını ve düz amortismanı öngören bu indirgeyici "kural", girişimcinin yatırım mallarına olan talebinin, nihai mal talebinin bir fonksiyonu olduğu olgusundan yola çıkar: Girişimcinin yatırım mallarına olan talebi, nihai mal talebi tarafından *uyarılmış*, türev bir taleptir. Eğer, yatırım, talepteki değişmelerle orantılıysa, yatırımlardaki dönemler arası değişmeler ile bu talepteki değişmelerin ritmi de orantılıdır. Bu orantı, yatırım mallarının üretim *süresi* dikkate alındığında, tüketim mallarının talebindeki artışın, yatırım malları talebindeki artış üzerinde yükseltici etkisi ile açıklanabilir. Bu etki, yukarıda açıklandığı şekilde, "aşırı yatırım"a ve genişlemenin arttığı ölçüde aşırı sermayeleşmeye yol açacaktır (daha sonra, tersine, bunalım döneminde yatırımlarda hızlı bir gerileme görülecektir). Bu nedenle, üretimdeki çalkantılar yatırım malları sanayi için daha önemlidir.

Genişleme Döneminde Maliyetlerin Artması Sorusu - Fransız iktisatçı Jean Lescure [20], genişleme dönemi boyunca maliyetlerin yükselmesinin rolü ve bu maliyetlerin "kıskaca alınmış" kâr beklentilerinin gelişimi üzerindeki olumsuz etkisine dikkati çeker. Böylece, genişleme döneminde işletme ve üretim maliyeti satış fiyatından daha hızlı yükselecek, bu da girişimcilerin yeni yatırım yapmaları için gerekli kâr beklentilerini ortadan kaldıracaktır. Maliyetlerin fiyatlardan daha hızlı yükselmesi, Lescure'e göre, üç nedenden kaynaklanmaktadır:

- diğer sektörlere oranla maden ve metalurji mamullerinde fiyatların çok önemli ölçüde artmasından;
- faiz oranının, finansal pazarların üzerindeki baskı

nedeniyle diğer malların fiyatına oranla daha hızlı artmasından (Lescure'e göre tasarrufların yetersiz kalması sadece faiz oranının artmasından kaynaklanabilir);

- genişleme tam istihdama yakın bir duruma neden olduğu sürece, işgücü verimliliğindeki düşmeye bağlı olarak ücret düzeyinin artmasından.

Lescure'e göre, genişleme döneminin sonunda satış fiyatlarındaki artış, maliyetlerdeki artışı karşılamaya yetmeyecek, öyle ki kârlardaki düşme fiyatlardaki düşmenin önüne geçecektir ve bunlar krizin habercisidir. Burada Lescure'e göre, konjonktürdeki gelişmeleri kendi karmaşıklığı içinde algılamak için gerekli tamamlayıcı unsurları içeren ve efel tif talebe oranla aşırı üretim analizinde açıklayıcı olan bir faktör vardır.

Genişleme döneminde birikimin incelenmesi, "aşırı sermaye birikimi" eğilimi, üretken kapasitede dengesizliklerin ortaya çıkması ya da maliyetlerdeki artış açısından ele alındığında, *ana sorun* şu olur: *Birikimin motoru olan kâr oranı üzerindeki tehlike.*

İsveçli "neo-klasik" iktisatçı Knut Wicksell (1898), gelişmenin sağlanması için, yeni yatırılmış sermayeden beklenen getiri oranının, yani "doğal faiz oranı" ya da ortalama kâr oranının, parasal faiz ya da bankalar tarafından uygulanan piyasa faiz oranından büyük olması gerektiğinin altını çizer. Bu iki faiz oranı arasındaki fark, enflasyonun da eşlik ettiği *"birikimli bir genişleme süreci"*ne ve dağıtılan gelirin artmasına neden olacaktır. Ama, yatırımcıların bankalardan talep ettikleri kredi miktarının artması ve bankaların ödünç verilebilir fonlarının kısıtlı olması nedeniyle piyasa faiz oranı yükselir, bunun sonucu olarak bu fark azalmaya başlar ve krize yönelen bir aşırı yatırım durumu ortaya çıkar. Sonuç olarak, daha önce yapılan incelemeler de Marx'ın ana teması ile buluşur ve bu buluşma ana temanın daha iyi anlaşılmasını sağlayacak yönde olur.

Otuzlu Yılların Kuramcılarının Özgün Katkıları: Keynes ve Schumpeter

Bu konular Lord Keynes'in çalışmalarında yeniden ele

alınır. Çok önemli yankı bulan bu çalışmalar özellikle *Para Üzerine Risale*, (1930) ve *Genel Teori* (1936)'dir. Çevrimlerle ilgili olarak Keynes, Wicksell'den etkilenerek, şunu görmüştür: Çevrimlerin temel nedeni, "sermayenin marjinal etkinliği" tanımıyla gösterdiği en üretken sermayenin beklenen getiri oranındaki çevrimsel değişmelerdir. Çünkü, Keynes'in analizinde merkezi rolü olan beklentiler çok hassas bir temel üzerinde oturmaktadır. Kâr oranından söz etmek gerekirse, bu oran, çevrimin genişleme döneminde *aşırı yatırım* durumunun yaratıcısıdır. Nitekim genişleme döneminde sermayenin marjinal etkinliğinin düşmesi gerekse bile, sermaye maliyetinin ve faiz oranının yükselmesine *oranla* beklentiler daha fazla olur (Keynes "öngörülerin yanıltıcılığı"ndan söz etmektedir), demek ki aşırı yatırım *görelidir*. Bu durum yatırım yapma talebinin durması nedeni ile krize yol açacak olan beklentilerde bir azalma -sermayenin marjinal etkinliğinin birdenbire düşmesi- ile sonuçlanacaktır. Böylece kriz, sermayenin iskonto edilmiş getirisi ile faiz oranı arasındaki *farkın* ortadan kalkmasından doğmaktadır. Bu, Keynes'e göre, tasarruf talebine değil kredi arzına bağlıdır, demek ki tamamiyle parasal bir olgu iktisat politikası aracı haline gelebilmektedir. Sonuç olarak, düşmesi gereken kredi arzı, tam tersine yükselecekir. Keynes böylece girişimcilerin krize neden olmaksızın yatırımları yönetebilme kapasitelerinin tartışmalı olduğunu göstermiştir. Keynes, otuzlu yıllar için çok önemli olan krizden çıkış politikaları olarak, ekonominin yeniden canlanması için düşük kredi maliyeti ve kamu yatırımlarının kullanılması üzerine kurulu özgün önerilerde bulunacaktır.

Polonyalı iktisatçı Michal Kalecki, 1937'den itibaren özellikle girişimcilerin yatırım kararı üzerinde etkili olan beklentiler temasında yoğunlaşarak, Keynes'in analizini geliştirecektir. Her ne kadar yatırımlar ekonomik faaliyetlerin belirleyicisi iseler de, o anki faaliyetlerin düzeyi ile geçmiş dönemlere oranla bu düzeyin gösterdiği değişiklikler tarafından belirlenmektedir, bu da *gecikme* kavramını işin içine sokmaktadır. Böylece, yatırımlar geçmiş konjonktürün etkisi altında aşırı "olumlu" beklentilerce yukarıya doğru çekilebilir ve "yatırımların trajedisi, bü-

tün olumlu sonuçları ortaya çıkmadan krize neden olmasında yatmaktadır". Böylece, Kalecki kâr oranını belirli bir düzeyde tutmak için üretim kapasitesinin düzeyinin çok önemli hale geldiğini tartışmaya açmıştır. Bu tür bir gecikmenin basit bir temelde ele alınması (örneğin, *t* döneminde yatırımların *t* ve *t-1* dönemindeki tüketim değişmelerinin bir fonksiyonu olarak yazılması) Paul A. Samuelson (1939) ve John Hicks (1956) gibi bazı yazarların çalışmalarını yönlendirdi. Sözkonusu yazarlar, bu sayede milli gelirin çevrimsel gelişmesinin gösterilmesine olanak veren ve "salınım yaratıcı" ismi verilen şematik modelleri kurabilmişlerdir.

Değişik ama tamamlayıcı bir yaklaşım, çevrimlerin, daha genel anlamda ekonomik dinamiğin büyük kuramcısı Avusturya kökenli Amerikalı iktisatçı Joseph Schumpeter'e (*Business Cycle*, 1939) aittir. Schumpeter'in analizi, yatırımların (Keynes gibi bir ayağı tasarrufun üzerindedir) ve buluşlardan kesin olarak ayırdığı yenilik sürecinin üzerinde yoğunlaşmıştır: Yenilik, buluşun sanayide uygulanabilir hale gelmesidir ve bu, buluştan uzun bir süre sonra da gerçekleşebilir. Schumpeter'e göre, girişimcilerin ve *yatırım*ların yardımıyla ekonomiyi, iki dönem arasında gidip gelen bir "devre" olmaktan çıkarıp "ekonomik evrim"in (1912'de yazdığı kitabın 1. baskısının başlığı budur) sürecine sokan şey yeniliktir. Yenilikler, yığınlar halinde ortaya çıkarlar ve devreyi kredilerin yardımıyla kırıp dışına çıkmayı başaran ve anahtar rol oynayan girişimcilerden başlayarak yayılırlar. Kâr yaratan yeniliklerin uygulanması ve yayılması genişleme dönemine tekabül eder. Ama yeniliğin yenilik olmaktan çıkıp genelleşmesiyle beraber kâr ufukları yok olur. Kriz, daha sonra da bunalım ortaya çıkar. Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* (1942) isimli kitabında, yenilik sürecinin tâbi olduğu bürokratik işlemlerin yol açtığı kâr kayıpları nedeniyle, kapitalizmin ömrünün uzunluğu konusunda şüpheleri olduğunu ifade etmektedir.

Yeniden canlama, yatırım için hazır olan sermayenin bolluğu ve faiz oranının düşmesi karşısında gerçekleşecektir. Keynesçilerin değinmedikleri bir nokta, yatırımlarla yeniliğin özellikle uzun devinimler açısından birbiri-

ne bağlanması, ileride inceleneceği gibi, çok önemlidir. Ama bize göre, yenilikleri yani "teknik ilerlemeleri" özerk bir süreç olarak kabul etmek tatmin edici değildir.

Sentez Girişimleri ve "Unutulmuş" Bir Boyut: Toplumsal İlişkilerin Etkisi

Özetle, olgunun birbirini tamamlayan boyutlarını ve sürecin çelişkilerini vurgulayan yazarlar, bizi, kesinlikle sermaye birikim sürecinin merkezine yollamaktadırlar. Merkezde aslında, yatırımlar ve yatırımların devingen gücü vardır: Bu devingen güç, rekabetçi, piyasa ile ilgili bilginin yeterli olmadığı, şirketlerin koordineli çalışmadıkları bir sistemde rasyonel olmayan beklentiler temelinde maksimumlaştırılmaya çalışılan kâr oranı arayışıdır. Genişleme döneminde rekabet ve yeniliklere (Schumpeter) bağlı olarak yüksek kâr beklentileri (Keynes, Kalecki) tarafından güdülenen, hızlandıran prensibi (Aftalion), gecikmeli etki (Kalecki) ve enflasyonist eğilimlerle genişleyen birikim süreci, kendi kendini besler ve spekülatif bir süreç yaratır. Bu süreç özerkleşme ve aşırı spekülasyon sürecini doğurma eğilimi taşır. Ama, aşırı yatırım nedeniyle talebe oranla aşırı bir sermayeleşme (Aftalion) ile ve sonuç olarak, sermayenin kendi değerine göre aşırı birikmiş olması ile (Marx) son bulur. Bu, üretim kapasitesi ile efektif talep arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanır. Bu uyumsuzluk maliyetlerin ve özellikle faiz oranının yükselmesine (Wicksell, Lescure, Keynes) ve kredilerin azalmasına (Fisher, Hawtrey) bağlı olarak aşırı üretim eğilimi (Marx, Aftalion) doğurur.

Kârların düşmeye başlamasından ve bunun da beklentileri karamsarlaştırmasından (Keynes) sonra kriz artık kaçınılmaz olur. Bunların sonucu olarak genellikle spekülasyonlar birdenbire durur ve krizin habercisi olan ve onu yaygınlaştıran bir finansal kriz ortaya çıkar. Yatırımlar ve bununla beraber üretim ve istihdam da birden bire düşer. Bunları izleyen bunalım, sermayenin değer kaybetmesi (Marx), faiz oranının (Schumpeter) ve ücret düzeyinin düşmesi (Marx) sayesinde yeni bir kâr oranının belirlenmesini ve bununla beraber sermayenin yeni-

den yatırıma yönelmesini sağlar.

Bunlardan önceki incelemeler klasik iktisadın alanında kalır. Bunlar, kâr oranın merkezî rolünü gösterseler bile, kâr oranı düzeyinin işçilerden az ya da çok artıkdeğer "çekip almaya" (sömürü oranı) bağlı olduğunu unuturlar. (Marx bile, bu konunun ilk kuramcısı olmasına rağmen, genişleme döneminde kâr oranın gelişimini incelerken buradan yola çıkmıyordu.) Oysa ilerleme döneminde, gerçekleşebilen kâr oranının, toplumsal sınıflar arasındaki güç ilişkilerinin gelişmesine (de) bağlı olarak ortaya çıktığını gösterdik [11]. Gerçekten, işçi başına ortalama katma değer önce hızla yükselmeye başlar sonra sabitleşir ve azalır. Bunun nedeni genişlemenin başında haftalık çalışma saatinin, aynı şekilde üretkenlik ve işin yoğunluğunun artmasıdır (işsizliğin kısmen ya da tamamen azalmasıdır). Tam istihdama yakın bir düzeye varıldığı andan itibaren işçiler patronlarına karşı avantajlı bir duruma gelirler ve bazı haklar elde edebilirler (bu Lescure'un bazı sonuçlarını açıklamaktadır). Bu haklar haftalık iş saati ve işin yoğunluğu ile ilgilidir ve ücretler sabitken hatta artarken, bunların azalması işgücünün verimliliği, üretim maliyeti ve dolayısıyla sömürü oranı (bu sonuç Lescure tarafından başka açıdan kısmen de olsa görülmüştü), sonuç olarak da kâr oranı üzerinde etkili olur (makas etkisi). Krizi izleyen bunalım, işsizliğin arttığı ölçüde sömürü oranının yükselmesine ve dolayısıyla kâr oranının artmasına izin verecek şekilde, güç ilişkilerini kapitalist girişimcilerin lehine çevirecektir.

2. Uzun Devinimler Üzerine İlk Çalışmalar (12)

Uzun devinimlerin ilk gözlemcileri ve araştırıcıları açıklayıcı faktör üzerinde önemle durmaktadırlar. Özellikle uzun genişleme dönemini yeni üretim dallarının gelişmesine bağlı olarak üretimdeki artış üzerine oturtan Wicksell, Lescure ve Van Gelderen'den söz ediyoruz.

Fiyat hareketleriyle üretimin gelişmesini birbirine bağlayarak Lescure (13), 1912'den itibaren 1850-1873 yılları arasındaki enflasyonist genişleme döneminin İngiltere, Fransa ve Almanya'da hızlı ve yoğun bir şekilde de-

miryolu ağlarının kurulmasına bağlı olduğunu göstermiştir. Demiryollarının inşası, maden ve metalurji sanayilerini geliştirmiş, bu da, işgücü ve sermaye talebini artırarak ücretleri ve faiz oranını yükseltmiştir. Aynı yazar, tam tersine, 1873'e doğru Fransa ve İngiltere'de demiryollarının en verimli düzeye vardıklarını ve artık demiryollarının inşasının durdurulması gerektiğini ortaya koymuştur. Yani 1850-1873 yılları arasında yeni demiryolları inşa edilirken, 1873'den sonra varolanların bakımı ile yetinilmelidir, çünkü arz talebi aşmakta olduğu için fiyatlar düşmektedir. Daha sonra, Lescure, 19. yüzyılın sonundaki canlanmayı elektrik, otomobil ve onlara bağlı sanayilerin yeni faaliyetlerine bağlamıştır.

Kondratieff, birçok gelişmiş ülkenin istatistiki verilerine dayanarak -daha önce gördüğümüz gibi-, Lescure'den sonra uzun devinimler, fiyatlar ve üretim arasındaki uyumu göstermiştir. Marx'ın çalışmalarından etkilenerek, uzun devinimlerin nedenlerini, kapitalist sistemin yapısının içsel süreçlerinde aramıştır. Bu devinimlerin, demiryolları gibi temel yatırımları etkileyen uzun dalgaların varlığından kaynaklandığını düşünmüştür (bu teoriye yeniden yatırım çevrimleri denmektedir). Bu noktada Lescure ile birleşmekte ve çok önemli bir olgunun altını çizmektedir. Ama, onun için, konjonktürdeki yön değiştirme bu yatırımların verimliliklerinin düşmesinden çok, bunalım döneminde birikmeye başlayan tasarrufların yetersizliğinden ve maliyetinin çok yüksek olmasından etkilenmektedir. Kondratieff böylece, ustası Tugan-Baranovski'nin klasik çevrimler için yaptığı analizi uzun çevrimlerin analizinde kullanmaktadır. Ama, her ne kadar bu etken, bazı durumlarda, kısa dönemli çevrimlerin üzerinde etkili ise de uzun dönemde de böyle olacağını söylemek zordur (nasıl olur da böyle bir tasarruf miktarı bu kadar uzun süre atıl durabilir?).

Aynı dönemde, ekim devriminin en önemli şeflerinden biri olan *Leon Troçki*, klasik devinimlerden farkını iyice belirtmek için "uzun dalga" ismini verdiği konunun incelenmesine özel bir önem verdi. Troçki, Schumpeter'den önce, Lescure gibi, klasik çevrimlerin yapısı ile uzun devinimlerin evreleri arasındaki ilişkiye bakarak, klasik devi-

nimlerden farklılığının altını çizip uzun dalgaların çevrimselliğini ve otomatikliğini reddetmiştir.

Özellikle, klasik çevrimlerin gerçekten kapitalist sistemin yapısı ve dinamiği ile açıklanabileceğini ama uzun dalgaların böyle açıklanamayacağını öne sürmüştür. Uzun dalgalar ona göre, kapitalizmin içsel güçleri tarafından belirlenmezler, kapitalizmin içinde barındığı dış çevreden etkilenirler, yani duruma göre değişen bazı dışsal faktörlere bağlıdırlar; sömürgelerin istilası, yeni kaynakların keşfi, devrimler, savaşlar vb... Halbuki, Kondratieff'e göre bu olaylar ekonomik ve toplumsal dinamiğin genel sürecine dahildirler.

Troçki'nin, o zamanlar desteklenmeyen bu tezi sonradan, Sovyet iktisatçılarının "resmi" kuramı olacak ve uzun süren bir tartışmayı başlatacaktır. Bu kuram, iki savaş arasında büyük kapitalist ülkelerin yaşadıkları durgunluk döneminde (ABD için 1920-29 yılları hariç) çok yaygınlaşmış ve özellikle 1929 krizinin başlamasından sonra, iktidar, kapitalizmin "son kriz"inin yaşandığını ilan etmiştir. Dolayısıyla kapitalizmin kendi içsel güçlerinden yararlanarak küllerinden bile yeniden alevlenmesinin *mümkün olduğunu* (yeniden canlanma olmaksızın sürüp gidebilir dolayısıyla Kondratieff'in analizinde bir mekaniklik yoktur) gösteren Kondratieff'in kuramı sapkın olarak kabul edilmeliydi, edildi de. Ve dönemin en parlak iktisatçısı Kondratieff aynı zamanda hayali bir "karşı devrimci köylü partisinin şefi" olarak da suçlanıp işten uzaklaştırıldı, tutuklandı ve Stalinist yargılama furyasının başında, 1930'da mahkum oldu (14). Bu ilk çalışmalardan, J.A. Schumpeter tarafından ele alınarak geliştirilen ve kuramsallaştırılan *ilk önemli ve açıklayıcı tema* doğmuştur. Schumpeter, kendinden önce Lescure ve Kondratieff'in yaptığı gibi, uzun genişleme dönemleri ile uygulamaya konulan *kitlesel yenilik dalgaları* arasındaki eşanlılığı göstermekle yetinmemiş, bunları genişleme dalgalarının açıklayıcı değişkeni olarak kuramına dahil etmiştir (kitlesel yenilik dalgaları olarak, ilk "Kondratieff" için buhar makinası, ikincisi için demiryolları, üçüncüsü için patlamalı ve elektrik motorları kabul edildi. Dördüncüsü için otomobil ve elektronik eklenebilir). Schum-

peter'e göre, bunalım döneminde uygulamaya konulan ve yenilikçi girişimcilerce hemen kullanılmaya başlanan bu yenilik dalgaları uzun genişleme dönemini kışkırtırlar (bu yenilikçi girişimciler B evresinin sonunda yatırım için kullanılmaya hazır sermayeden ve düşük faiz oranından yararlanırlar).

Ne kadar önemli olursa olsun Schumpeterci kuram, ("neo-Schumpeterciler" tarafından ele alınacağı gibi), sorunun sadece yerini değiştirdiği için geniş ölçüde yetersiz kalacaktır. Çünkü merkezî soru hâlâ cevapsızdır: Yani büyük teknolojik gelişmelerin nedeni açıklanamamıştır, bir başka deyişle "teknik buluşlar" nasıl ve hangi etkinin altında *ortaya çıkmaktadır*. Ve, sonuç olarak, tam anlamıyla ifade etmek gerekirse, Schumpeter'de yenilik kuramı eksiktir, yani yenilik *sürecinin* açıklanması eksiktir. Sadece bu sürecin bağımsız bir süreç olduğuna inanılır ki, o zaman da nedenden çok bir sonuçla uğraşıldığı görülebilir...

Çok zaman sonra, Troçki'nin okulundan olan Belçikalı iktisatçı Ernest Mandel (1976, 1980) uzun devinimlerin temel nedeni olarak kâr oranını gösterdiği kadar, uzun genişlemelerle teknolojik devrimlerin çakışmasını, analizine dayanak noktası yapmıştır. Ona göre her uzun genişleme döneminin merkezinde yeni bir iş-örgütlenmesi şekline bağlı olan özgün bir *makina sistemi* türü vardır, böylece Mandel toplumsal ilişkileri de analize dahil etmektedir.

Bu başlıca kuramların yanında uzun devinimleri açıklamaya girişenlerin bir kısmı da *dünya pazarının genişlemesini* önemli bir faktör olarak göstermişlerdir. Bu genişleme, gerek ABD, Almanya, Kanada gibi büyük ülkelerin büyük kapitalizm çağına girmeleri, gerekse en "gelişmiş" ülkelerin sanayilerine pazar ya da hammadde bulmak için *kolonilerin istilası* yoluyla olmuştur. Gerçekten önemli koloni paylaşımları bunalım dönemlerinin sonu ve genişleme dönemlerinin başında meydana gelmiştir. Her ne kadar ilişki çok kesin değilse de ve tek başına kolonileşme uzun devinimleri açıklamasa da, dikkate alınacak bir etkendir.

Sonuç olarak, aralarından en tanınmışının İsveçli ikti-

satçı Gustav Cassel'in (1918) olduğu birçok yazar, *parasal olguların* açıklayıcı bir etken olup olmadığını araştırmışlardır. Dayanak noktaları ise para hacminin üretimden daha hızlı artması durumunda fiyatların yükseleceği, bunun da öte yandan üretimi teşvik edeceğini kabul eden "kantitatif para teorisi"dir. 19. yüzyılda süren altın-para sistemi çerçevesinde, -bu sistemde dolaşımdaki para hacmi bankalardaki altın miktarına bağlıdır- çok kesin olmasa da uzun çevrimlerle para miktarındaki değişmeler arasında bir eşanlılık ortaya konulmuştur. Ama Kondratieff tarafından da belirtildiği gibi altın üretiminin kendisi ekonomik faaliyetlerin yoğunluğu ve fiyat hareketlerinin etkisi altında olduğu ölçüde bağımsız bir değişken olarak kabul edilemez. Birçok istatistiki araştırma altın üretiminin temel neden olamayacağını ama genişleme döneminin doğmasında yardımcı neden olarak kabul edilebileceğini göstermiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan itibaren, altın, uzun devinimler üzerinde etkili değildir. Kâğıt para ise, *para politikalarının* bir nesnesi olarak ve diğer kamu müdahalelelerine bağlı bir şekilde, otuzlu yıllardan beri, konjonktürel düzenlemede önemli bir rol oynamıştır.

İlginç olmalarına rağmen, "uzun çevrimlerin" ilk yorumları, kesin olarak tatmin edici kabul edilemezler. Bize göre, bir tek açıklayıcı değişken üzerinde durdukları ölçüde (bunlara "monist" kuramlar denmektedir) yetersiz kalacaklardır. Çünkü, uzun devinimlerin ortaya çıkış süreçleri çok sade şemalarla açıklanamayacak kadar karmaşıktırlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OTUZLU YILLARIN "BÜYÜK KRİZ"İ: KAPİTALİZMİN İŞLEYİŞ BİÇİMİNDE BİR KOPUKLUK MU?

1929 yılı büyük krizi ve yaklaşık on yıl süren büyük bunalım, bir yandan kısa dönemde ortaya çıkan sonuçların önemi ve derinliği -Batı ülkelerinde, kitlesel işsizlik, üretimin ve fiyatların çökmesi- diğer yandan daha sonra ortaya çıkan dolaylı sonuçlarıyla -Nazizm ve II. Dünya Savaşı- kuramsal alanda olduğu kadar getirilmeye çalışılan açıklamalar alanında da karışıklık yarattı.

Bu krizle ilgili yeni tartışmalar başladı. Bir yandan çağın "Marksistler"i kapitalizmin çöküşünü bir kez daha ilan ederlerken ve diğer yandan krizi kesinlikle rastlantısal olarak gören liberal iktisatçılar devlet müdahalelerini ve ücretleri yükseltmeye çalışan sendikaların zararlı rolünü kınayıp, dünya para sisteminin çöküşünü suçlarlarken, J.M. Keynes'in çevresinde yeni bir düşünce okulu doğuyordu. Bu okul, Franklin Roosevelt'in ABD'deki *New Deal* uygulamaları ile ilişki kurarak, yeni analizler öneriyor ve kapitalizmin yeni çağını ilan ediyordu. Fransa'da yapılan son çalışmaların gösterdiği ve olayların gelişiminin ortaya çıkardığı gibi gerçekten kapitalizmin yeni çağından söz edilebilirdi.

1929 krizi şüphesiz klasik çevrimler çerçevesinde algılanabilir: 1921'deki krizden tam 8 yıl sonra ortaya çıkan bu krizin, en azından bir kısmı, daha önce incelenen şemalarla açıklanabilir ve bu kriz yaşanan en büyük *klasik kriz* olarak kabul edilebilir, ama derinliğine ve sonuçlarına bakılırsa, bir klasik krizden daha çok şey ifade ettiği de görülebilir. Ekonomik, toplumsal, politik ve nüfusa ilişkin sonuçların çok önemli olduğu ve I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan çok özel bir dönemin ortasına yerleştiği saptanabilir. Göreli bir ekonomik durgunluğun hüküm sürdüğü bu dönemde kayda değer toplumsal ve politik olaylar yaşanmıştır: Ekim Devrimi, Almanya

ve İtalya'da işçi ayaklanmaları ve II. Dünya Savaşı öncesi İtalya'da faşizm, Almanya'da Nazizm, İspanya'da önce Halk Cephesi sonra Francoculuk, ABD'de *New Deal*, İsveç'te sosyal demokrasi ve Fransa'da Halk Cephesi. Bu dönem, birçok yazar tarafından 19. yüzyılın sonundaki "büyük bunalım"dan çıkış yılı olan 1895 civarında başlayan genişleme dönemini içeren uzun dalganın, B evresi olarak yorumlanmıştır. 1929 krizi ABD'de 24 Ekim "kara perşembe"sinde, Wall Street borsasının muhteşem çöküşüyle açıldı (bir günde 13 milyon hisse senedi satılmıştı). Bu "finansal felaket"in [17] kendisi, büyük ölçüde *"aşırı spekülasyon" konjonktüründe* gerçekleşen ve beklenen kâr oranında başlayan gerilemenin (sanayi üretim indeksi 1929'dan itibaren düşmeye başlamıştır) gecikmeli bir yansımasıydı: Bu, gerçek ekonomik olaylara oranla "yörüngeden çıkan" spekülatif bir süreçti. Finansal iflas ile beraber, bunalım birdenbire başlamış ve o zamana kadar görülmemiş uzunluk ve derinlikte olmuştu. Bunalım, dış ticaretin daralması ve bundan kaynaklanan sermaye ihracı nedeniyle ABD'den Avrupa'daki diğer büyük kapitalist ülkelere yayılmıştır (ABD ekonomisinin kazandığı ağırlık nedeniyle). 1929 ile krizin sonu olan 1932 arası, dünya sanayi üretimi yarıdan fazla, toptan fiyatlar üçte birden fazla gerilemiştir; sanayileşmiş ülkelerde 1933 yılında işsiz sayısı 30 milyona ulaşmıştı. ABD'de, faal nüfusun dörte biri işsizdi; 1921'den sonra tarımı etkisi altına alan kriz nedeniyle bunalım daha da artıyordu ve iflas sayısı yükselmişti.

Bunalım, yeniden canlanma yaratması beklenen olayların hiçbirisinden etkilenmeden yayılıyordu; ekonomik sistem, yeniden canlanma yolunu ***kendiliğinden*** bulamıyordu, yani, klasik süreçler için geçerli olan özgün mekanizmalar yetersiz kalıyordu. Ve gerçekten, 1930'ların bunalımı kapitalist tarihin "kendiliğinden" bir yeniden canlanmaya giremeyen ilk bunalımıydı (bu da bunalımın derinliğini bir ölçüde açıklıyor) öyle ki, *uzun dönemde klasik kriz, ekonomik olayları düzenleyici rolünü artık oynayamıyordu.* Demek ki kapitalizm artık eski kapitalizm değildi. Bu hipotezi, egemen ekonomi haline gelen Amerikan ekonomisinden yola çıkıp, "büyük kriz"in kaynakları-

m ve ortaya çıkışını sorgulayarak inceleyeceğiz.

1. "Büyük Kriz"in Kaynakları: Kapitalizmin Yeni Türlerine, Yeni Krizlere Doğru

Bağlam

19. yüzyılın sonunda ABD'de başlayan "büyük kriz", 19. yüzyılın göreli rekabete dayalı kapitalizminin, yani piyasa koşullarında yaşaması mümkün olmayan küçük ve orta ölçekli firmalara dayalı kapitalizmin, bugün bildiğimiz büyük firmaların bulunduğu ve "tekelci kapitalizm" diye adlandırılabilecek kapitalizme dönüştüğü kavşakta bulunmaktadır. Bu dönüşümün koşullarını ve sonuçlarını başka çalışmalarla [11] gösterdik ve sanayide yoğunlaşmanın sadece ölçek ekonomisi gibi ekenomik güdülerden kaynaklanmadığını açıkladık. Bu yoğunlaşmada, sendikalar nedeniyle işçilerin gitgide daha çok güçbirliği yaptıkları bir işgücü pazarının varlığı da çok etkili oldu. Bu güçbirliğinin sonuçları sermaye için bir felaketti ve bunalımdan çıkış için, ücretlerin düşürülmesi yolu ile kâr oranının dirilmesine, yani krizin düzenleyici rol oynamasına engel oluyordu (dönemin klasik çevrimlerinin bunalım süreleri zaten uzundu). Asi işgücünü aynı çatı altında toplayıp daha iyi kontrol etmenin bir aracı olan sanayide yoğunlaşma böylesi bir toplumsal konjonktürde ve güçlü ve bazen de radikal *emek şövalyeleri gibi* (15) bir işçi hareketinin varlığında, sermaye için çok zordu. Bu nedenle, ilk olarak büyük şirketler iş örgütlenmesinin tümüyle yeni bir biçimi olan *Taylorizmi* öğrendiler ve uygulamaya giriştiler.

Hem teknik (ikinci sanayi devrimi), hem ekonomik (dev firmalar), hem toplumsal (Taylorizm) ama aynı zamanda politik (büyük şirketlere sürekli devlet desteği) ve kültürel (Şikago'da *emek şövalyeleri*'nin şefinin öldürüldüğü son baskının yapıldığı 1886 yılından sonra sermayedarların kendilerini savunmakta kullandıkları ve kapitalizm için bir konsensus oluşturan üretimci ideoloji) temel de, kapitalizmin yeni türleri önce ABD'de sonra Avrupa'da inşa edildiler. Bunlar *yeni bir "üretken düzen"in tas-*

laklarıydılar (5. bölüm) ve ciddi olarak eleştirilmiş ve tehlikede olan bir sistemin çelişkilerini aşmaya yarayan düzenlemelerdi.

Bu büyük değişim, sonunda yeni bir genişlemenin çok boyutlu bir kalıbını oluşturdu ve bununla beraber, yavaş yavaş, yeni teknolojik devrimin niteliğine bağlı olarak yeni yaşam tarzları geliştirildi: İkinci "sanayi devrimi" elektrik, patlamalı motor ve kimya alanındaki gelişmelerin sanayi uygulamaları çevresinde, 19. yüzyılın sonundaki "büyük bunalım" sırasında doğdu. Değişik kapsamdaki bu genişleme, 1914-1918 savaşından çıkıldığında, dünyanın en büyük sanayi gücüne sahip olan ABD'nin önderliğinde elektrik, kimya ve otomobil sanayilerinde gerçekleşti. Yenilikler ve yeni formlar bu ülkede ortaya çıktı. "Fordizm"(16) denilen yeni iş organizasyonu, yani ilk montaj hatları (seri üretim), 1913'den itibaren ABD otomobil sanayinde gerçekleşti. Bu yeni iş organizasyonu, 1920'den itibaren, iş verimliliğini (yoğunluğunu; sabit sermaye başına işgücü miktarını) aynı zamanda üretim ve kârları artırmak için sermaye tarafından seçilmiş bir araç olarak yayıldı. Böylece *kitlesel üretim* koşulları bir araya gelmiş oldu.

1920 krizinden sonraki 1922-1929 dönemi, ABD'de (ve Fransa'da) milli gelirin kârın lehine dağıldığı oldukça hassas bir ekonomik gelişme dönemi idi. Milli gelirin kârın lehine dağılımı sanayide ilerlemeyi teşvik ettiği kadar borsa spekülasyonunu da teşvik etti, finansal araçlarla desteklenen borsa spekülasyonu da *kredi spekülasyonunu* doğurdu.

1927'den itibaren, borsa indeksi ile ekonomik faaliyetlerin indeksi arasındaki fark, kaçınılmaz bir çökmeyi ilan ederek tehlikeli bir şekilde büyüdü (aşırı spekülasyon). Ama şu soru hâlâ soruluyordu: Bu çökme mi bunalıma neden oldu, yoksa çökme, sanayinin karşılaştığı ilk zorluklardan mı doğdu? Bu soruya Lescure şu cevabı verdi: "Otomobil sanayindeki duraklamalar çökmeden önce olmuştur. Ama çökmenin kendisi de 'aşırı tüketim'in önemli bir unsuru olan borsa artık-değerini ortadan kaldırarak sanayi krizinin gelişiminde kesin bir rol oynamıştır. *Reel olgularla, parasal olguları birbirinden kesinlikle ayırmak*

mümkün değilir. Ama bu temelde ortaya çıkan krizin derinliği nasıl anlaşılacak?

1929 Krizine İlişkin Yorumlar

Bu konuda, İngiliz Lionel Robbins ve Fransız Jacques Rueff gibi *liberal iktisatçıların kuramları,* -daha önce de gördüğümüz gibi- krizi tümüyle rastlantısal olarak değerlendirip, serbest piyasanın işlemesindeki engellerin ortadan kalkmasıyla kendiliğinden çözülecek bir durum olarak ele alırlar. Aslında çok daha karmaşık ve farklı olan gerçekliği temsil ettiğini varsaydıkları soyut "serbest ve tam rekabet" modeline bağlı kaldıkları ve önerdikleri çözümler akla yatkın olmadığı sürece, bu yazarların yorumlarıyla oyalanmayacağız.

Amerikalı iktisatçı *John Kenneth Galbraith* bunlardan farklı olarak [17], Amerikan kapitalizminin ve yirmili yılların uzun konjonktürünün göze çarpan hatlarının yorumundan yola çıkarak, 1929 krizi için bir açıklama bulmaya çaba göstermiştir. Ona göre, 1929 yılında konjonktürün yön değiştirmesi yani krizin patlak vermesinin temel nedeni 1919 ile 1929 yılları arasında, bir yandan sanayi işgücü üretkenliğinin artması (+% 43), ama diğer yandan ücret ve fiyatlarda aşağı yukarı hiçbir artış olmamasıdır. Bunun sonucunda, geliri yüksek sınıfların harcamalarını destekleyen, borsa spekülasyonunu besleyen ve yatırım harcamalarını teşvik eden (yatırım malları üretimi % 6.4'lük bir büyüme oranına erişmişti) bir kâr oranı artışı ortaya çıkmıştır, halbuki aynı dönemde halkın tüketim harcamaları çok az yükselmiştir. Üretken yatırımların spekülasyonlar tarafından teşvik edildiği bu çerçevede, sanayi üretiminin artış hızı hem tüketim malları talebini hem de yatırım malları talebini aşmıştır. Bu gelişme, kâr oranını gerileterek ve yatırım harcamalarını durdurarak, talebin ve üretimin düşmesini beraberinde getirmiş ve krizin çok "klasik" bir yol izleyerek ama çok güçlü bir şekilde ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bundan başka Galbraith'a göre, Amerikan ekonomisinin bazı "temel hastalıklar"ı vardır ve bu zayıf noktalar *krizin çok derin olmasına* neden olmuştur. Bu zayıf nok-

talar şunlardır:

- *gelir dağılımının bozukluğu* (nüfusun % 5'i toplam gelirin üçte birini kazanıyordu): bu eşitsizlik ekonomiyi yüksek yatırım harcamalarına ve lüks tüketime bağımlı kılıyordu;

- spekülatif bir konjonktürde, *holdingler* ve sermaye şirketlerden oluşan bir sanayi yapısının egemen olmasının getirdiği olumsuz sonuçlar: Holdingler, yeterli miktarda temettü dağılabilmek için kendi gruplarındaki şirketlerin kârlarını yatırımlara yöneltmemişlerdir. Bu olgu deflasyonist döngüyü daha da artırıyordu;

- deflasyonu durdurmak için *New Deal*'den önce uygulanan *ekonomi politikalarının* anlamsızlığı (yüksek gümrük tarifeleri, bütçe denkleştirme çabaları, parasal politikaların uygulanmaması): Bu politikalar işleri daha da kötüleştirme eğilimi taşıyordu.

Bu noktada, *finansal ve parasal etkenlerin rolünü* eklemek yararlı olacaktır. Bir yandan, finansal sistemin, ölçüsüz spekülasyonların yapay niteliğinden dolayı çökmesi korkunç bir sanayi krizini hızlandırdı ve derinleştirdi. Diğer yandan, 1931 yılında dünya para sisteminin uluslararası ödeme araçlarını ve yeni parasal değerler yaratma kapasitesini sarsarak çökmesi (ve 1922 yılında Gênes konferanslarından sonra uygulamaya konulan "altın-kambiyo sisteminin", *Gold exchange standard*'ın terkedilmesi), ticaretin finansmanım ve dünyanın ekonomik faaliyet hacmini tehlikeye attı. Aynı zamanda, büyük krizin sonucu olarak ortaya çıkan para sisteminin çöküşü krizin derinliğini daha da artırdı...

Krizin ve özellikle bunalımın *uluslararası boyutta yayılmasına* gelince, Amerikalı iktisatçı *Ch.P. Kindleberger* [5] bunun nedeni olarak bu dönemde *lider ekonominin* olmayışını göstermiştir; yani ABD ekonomisi egemen olmakla beraber henüz lider ekonomi değildir ve İngiliz ekonomisi ise öyle olmadığı halde lider ekonomi gibi davranmaktadır.

Yirmili yılların konjonktürüne ve Fransızların son çalışmalarına (17) geri dönersek, işçi direnişi, Fordist organizasyonun temsil ettiği işin niteliksizleşmesine karşı koyamamış olsa bile, sendikal hareket ücretlerin düşmesine

engel olarak, işgücü pazarının işleyişinde kesin ve önemli değişiklik yapmayı başarmıştır. Bu gelişme kâr oranının yeniden artması için ücretlerin düşürülmesi şeklindeki klasik canlanma mekanizmasının işleyişine engel olmuştur. Gerçekte, bu süreç ücretlerden kaynaklanan talep azınlıkta kaldıkça yeniden canlanma rolünü üstlenemez, çünkü bu durumda efektif talebin etkisi çok azdır. Ama ücretlerden kaynaklanan talep bir "ücretliler toplumunda" önemli hale geldikten sonra (ve Keynes'in aşırı liberal iktisatçıların görüşünü eleştirerek gösterdiği gibi) beklenen kâr oranından çok, efektif talep üzerinde (yani gerçekleşen kâr oranı üzerinde) daraltıcı etki yapacaktır ve bu etkinin önemi, işsizlik yüksek oldukça daha fazla olacaktır. Bu nedenle 1929 krizini izleyen bunalım "kendiliğinden" yeniden canlanma koşullarını yaratamaz [11].

Kısacası, kapitalizm tarihinde 1929 krizi, *bir yandan ücretli sayısının arttığı ve kitle üretimine geçildiği, diğer yandan da ücret politikalarının* (sermaye yine güçlü durumdaydı ve milli gelir içinde ücretlerin payı -daha önce gördümüz gibi- 1920 ve 1929 yılları arasında azalmaktaydı) *ve tüketim kalıplarının değişmediği* bir dönemde ortaya çıkmıştır. Dış talebe gelince, Avrupa'nın yeniden inşası tamamlanınca artmaya başladı. Böylece 1929 büyük krizi modern kapitalizm ile *teorideki* kapitalizm arasında bir yere ve en önemli iki çalkantının, klasik çevrimlerle uzun ritmlerin kavşak noktasına yerleşmiştir. Sismondi'nin daha önce belirttiği kapitalizmin eski çelişkisi burada daha da güçlenmiş olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çelişki ücretlerin düşürülmesi yönündeki baskı ile yeterli efektif talep oluşturulması arasındadır: "Tüketim gücü her zaman üretim gücüyle beraber artmamaktadır". *Klasik kriz, ekonomik faaliyetleri düzenleme rolünü artık kesinlikle oynayamamaktadır.* Ve bu, 1929 krizine çok özel bir nitelik kazandırmaktadır: Şüphesiz bu kriz de "devasa" bir klasik krizdir (bu krizle beraber, klasik krizin düzenleyici rolü ortadan kalkmıştır) ama, *"işlevi"*, içinde bulunduğu uzun bunalımın işlevi ile karışmaktadır. Bu bunalımın işlevi, V. bölümde işleneceği gibi, 19. yüzyılın sonundaki "büyük bunalım"ın işlevine benzemektedir.

2. Analizin Derinleştirilmesi ve "Büyük Kriz"den Çıkışın İncelenmesi: *New Deal*'den II. Dünya Savaşına (18)

Kapitalizm vardığı tarihi aşamada, bugüne kadar sermaye birikiminin devamı için basit bir klasik krizi çözmeye yeterli yöntemlerden tamamen değişik yeni yöntemlere gerek duymaktadır. Uygulanan standartlaşmış kitle üretimi ile yapısal bir tutarlılık içinde olabilmesi için, uygun kitle tüketim kalıplarının yerleştirilmesi gerekiyordu (19). Bu da, ücretlerin önemli bir yer tuttuğu toplumlarda, satın alma gücünün artırılması (aşırı liberal iktisatçıların önerdikleri gibi azaltılması ile değil), yani yeni bir ücret politikası ile mümkündür. Çünkü kapitalizm, üretimini akıtacak pazarları kendi bağrında yaratmalıydı.

Henri Ford gibi büyük sanayiciler, bunu sezgileriyle yakalayabilmişlerdi, ama bu sezginin oluşmasında koşulların yarattığı baskıyı unutmamak gerekir. 1913'te otomobil fabrikalarında uygulamaya koyduğu seri üretime işçilerce gösterilen tepki (bu tepki ifadesini işgücünün istikrarsızlığında buldu) karşısında, Ford 1 Ocak 1914'de o zamana kadar görülmemiş bir ücret artışı yaptı (iki katı). Böylece üretimi sürdürmek için kaçınılmaz olan istikrarlı bir işgücünü (yüksek ücretle ödüllendirilen "iyi ahlaklı" bir işgücünü) fabrikalarında tutabildi. Ve daha sonraları bu kararının değerini anladı.

Özellikle (başkan Herbert Clark Hoover'un yerine kriz yıllarının ortasında büyük bir zaferle seçilen) Amerikalı demokrat başkan Franklin D. Roosevelt tarafından uygulanan ve tümüyle yeni bir stratejinin -yarı bilinçli- ilk adımlarını oluşturan *New Deal* ("yeni düzen") politikaları sorunların çözümüne bazı katkılarda bulundu [3].

Sonunda, içinde bulunulan durum ve çıkış yolları hakkında bir *Genel Teori*'yi (1936) ilk olarak sunan *John Maynard Keynes* oldu: Klasik liberal tedavi yöntemlerini reddederek efektif talebin kuvvetlendirilmesi politikasını önerdi. 1933'de *New Deal*'in ilk uygulamalarından itibaren, ABD'de yeni araçlar -yeni bir "üretken düzen" diyebiliriz [11]- ve özellikle krizden çıkmaya [2] yarayan yeni düzenleme biçimleri ortaya çıkmaya başladı.

Bu çözümler yeni bir *düzenleme sürecinin* yerleştirilmesi açısından birbirini tamamlayan iki başlıkta ifade edilebilirler:

- Antonio Gramsci tarafından *Fordizm* ismiyle tanımlanan ve M. Aglietta [2] tarafından da derinlemesine incelenen, kitlesel üretim ve kitlesel tüketimin işlevsel eklemlemesinin sağlanması;
- konjonktürel düzenleme ve işgücünün yönetim politikaları ile yeni bir devlet müdahalesi biçiminin uygulanmaya konulması.

Ama *New Deal*'i, ne başkan Roosevelt'in dahiyane sezgilerinin ürünü, ne de durumun "soğuk"kanlı bir mantıkla incelenmesi, çözümlerinin değerlendirilmesi ve bunların hükümetlerce sistemli uygulanmasının sonuçları olarak değerlendirmek gerekir. *New Deal*, tam tersine, çıkar çelişkisi ve toplumsal *çatışmaların* sonucu olarak ortaya çıkmıştır, yani kriz sırasında sermaye ve emek arasındaki güç ilişkilerine bağlıdır. Burada da temel çözümler, çatışmalardan doğmaktadır [13].

Örneğin, *New Deal*'in anahtar uygulamalarından (bunlar, sanayinin düzenlenmesi kanunu olan Nıra'nın ünlü 7. bölümünde yazılıdır) biri olan işe ilişkin uygulamaları ele alalım. Bu uygulamalar iş saatinin kısılması (işsizliği azaltmak amacıyla), asgari ücretin tespiti (büyük bir yenilik) ve sendikaların kanunen tanınması ile sendikaların toplu iş görüşmelerine katılmalarını öngörür. Toplumsal olduğu kadar ekonomik alandaki bu temel önlemler (işsizliğin azaltılması, ücretlerin satın alma gücünün yani efektif talebin artırılması) işadamlarının muhalefetlerine rağmen AFL'nin *(Amerikan İşçi Federasyonu)* maden işçileri sendikasının güçlü ve etkin baskısı karşısında alınmıştı. İşadamlarının söz konusu önlemlerin alınması karşısındaki muhalefeti iki yıl boyunca, yoğun toplumsal çatışmalar yaratarak sürdü ve Temmuz 1935'de sosyal hakları kesinleştiren yeni bir kanunun çıkmasıyla -*Wagner Akt*'i- son buldu.

New Deal daha gerçekçi bir açıklamayla işte böyle ortaya çıkmıştır. Yani *New Deal*, işçi hareketinin en ilerici ögeleri ile (zaten bunlar daha sonra CIO (20) isimli yeni bir işçi konfederasyonu kurdular) işadamlarının en bi-

linçli "modernist" kanadı arasında, "koruyucu-devlet" haline gelmek isteyen devletin hakemliği ve dürtmesiyle bir çeşit *uzlaşma* sonucu gerçekleşen, çelişkili ve el yordamıyla bulunan önlemler bütünüdür. İşçiler, satın alma güçlerinin artmasını ve çalışma sürelerinin kısılmasını, işin Fordist organizasyonunu ve kendilerinin belirleyemediği tüketim kalıplarını kabul ederek "ödediler"-bu, çifte yabancılaşmaydı (sanayi burjuvazisi sonunda kendi değerlerini ve kendi ekonomik rasyonalitesini kabul ettirmişti). Sermayeye gelince, Keynes'in gösterdiği gibi efektif talepten yararlandığı kadar, üretkenliğin artması ve toplumsal kontrolun ellerine geçmesinden de yararlandı, (sanayi kollarının asgari ücreti tespitte kullandıkları "kuralları" saymıyoruz). Bir başka deyişle *New Deal*, bu *"tarihi uzlaşma"*, kapitalist ekonominin dinamiğini yeni bir çağa soktu: Bu çağ boyunca uzun ve orta dönemde kâr oranının sabit kalması, hatta artması, ücretlerin artmasından ve işsizliğin azalmasından geçiyordu [11].

Amerikalı yazar Alvin Hansen'in (1938) çevresindeki akım, yakın dönemde, yaşlanan kapitalizmin derin *durgunluğa* girmesini beklerken, sonunda ekonomik sistem sözünü ettiğimiz unsurlar tarafından değiştirilmiş ve biçimlendirilmiş oluyordu ve bu gelişme, bunalım döneminde *sanayide* güçlü bir *yoğunlaşma* sonra da sanayide olduğu kadar tarımda ve tarım sanayinde ortaya çıkan yenilikler ve savaş döneminde de yeni bir "üretim düzeni"-nin yerleşmesi ile birlikte ortaya çıkıyordu. Böylece, savaşın başında ABD'de, savaştan sonra diğer büyük kapitalist ülkelerde ortaya çıkacak zor bir yeniden canlanma sonucu, "tekelci kapitalizm" yeni ve güçlü bir uzun genişleme dönemine girecek (IV. bölüm) ve yeni bir çağ başlayacaktı.

Ama, II. Dünya Savaşı, tarihin en çok ölüme neden olan bu çatışma (50 milyon ölü), büyük krizle ve savaş sonrası büyüme biçimleriyle bağlantısız değildir. Çünkü uzun demokratik geleneği olan ülkelerde bile büyük kriz yeni gelişme biçimleri doğurmuştu (İspanya ve Fransa'da "Halk Cephesi" deneyimleri), bazı başka ülkelerde ise özellikle *Almanya'da kriz Nazizm*'i beslemiştir [11]. Yani, II. Dünya Savaşı artık kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu, kri-

zin en dramatik sonucudur. Bütün bunlar, ekonomik olayların "toplumsal" olduğu kadar politik olgulardan da soyutlanamayacağını ve krizlerin, dönüşümün kavşak noktaları olduğunu göstermektedir.

Savaşın sonuçları ise kayda değerdir. Milyonlarca ölü ve büyük yıkımların dışında, savaş, Amerikan liderliği altında merkezde "gelişmiş" ve çevrede çok sayıda "az gelişmiş" ülkelerin olduğu Batı dünyası ile Sovyet hegemonyası altında "sosyalizm"e erişmiş bir blok (bu bloktan söz ederken "devlet kapitalizmi" demek daha doğrudur) arasında bölünmüş bir dünya yaratacaktır [11]. Kendi topraklarını elde tutmakta kullanacak nükleer silahlarla donanmış bu iki büyük gücün arasındaki rekabet, dünya çapındaki ekonomik ve politik konjonktürü belirleyecektir. Burada da, çok güçlü bir çatışmadan *toplumsal* izler taşıyan [13] yenilikler kümesi doğmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İÇİNDE BULUNULAN DÖNEM: SAVAŞ SONRASI UZUN SÜRELİ GENİŞLEMEDEN YAŞANAN "KRİZ"E

1940'tan itibaren ABD'de uzun konjonktür yön değiştirdi; bu değişiklik, büyük ölçüde savaş hazırlıkları ve buna bağlı olarak silah sanayiinde (krizden çıkışta savaşın ve savaş hazırlıklarının rolünü çok vurgulamayacağız...) destek aldı ve savaş sonrasında yerini başka motor sanayilere terk etti. Savaş bitince ABD, Marshall Planı çerçevesinde Batı Avrupa ülkelerinin yeniden inşasına yardım ederek, Doğu Bloku karşısındaki "kampın" liderliğini ele geçirdi.

1947-1948'den itibaren, yeniden canlanma Batı'nın büyük demokrasilerinde de yaygınlaştı; böylece ortalama hızı oldukça yüksek olan (OECD üyesi ülkelerde yılda yaklaşık % 5) ve o yıla değgin görülmemiş düzgünlükte bir uzun büyüme dönemi başlamış oldu (ama yine de daralmalarla sonuçlanan küçük *Juglar* dalgalanmaları yaşandı). Bu istisnai genişleme dönemiyle kapitalizm tarihinde yeni bir çağ başlarken, klasik ritmlerin hüküm sürdüğü günler rafa kaldırıldı ve eski bir hikâye olarak görüldü (bütün dönem boyunca, çalkantılar ve kriz teması hiç tartışılmadı), halbuki bunlar, uzun çalkantıların varlığının çok parlak kanıtları olarak bugün karşımıza çıkmaktadırlar.

1. Büyüme ve Kriz

Hızlandırılmış Uzun Süreli Genişleme Dönemi

Genişleme teknik, ekonomik ve toplumsal üç ayak üzerine kurulmuştu belirli bir uluslararası işbölümü çerçevesinde bulunuyor ve çok etkin bir düzenleme biçiminden yararlanıyordu.

Ekonomik büyüme, dev sanayi ve finans gruplarını (bunlar ana şirket ya da *holding* çevresinde sanayi, ticari şirketlerin ve bankaların birleşmesi demekti) oluşturarak, *sanayide yoğunlaşmaya* giden firmalar tarafından - *devletin de sürekli desteğiyle-* sağlanıyor ve yönlendiriliyordu. Firmalar ve gruplar, "pazar güçlerini" *(market power)* artırmaya yönelik, yani mübadele koşullarını (özellikle fiyatları) ve kendilerine yönelik efektif talebi artırmayı amaçlayan, planlı genişleme stratejilerini [24] hazırlıyorlar ve uyguluyorlardı.

Farklı toplumsal katmanların, tüketim nesnesi haline dönüştükten sonra karşılanacak olan ihtiyaçlarla ilgili kollektif mallar (otoyol, demiryolu, telekomünikasyon ve araştırma altyapıları gibi) konusunda kendileri tarafından yapılan seçimler gözönüne alınsa da, gerçekte, ihtiyaçlar, üretimin yönlendirilmesi ve ticaret politikalarının zekice müdahalelerinin ortak işleyişiyle belirlenir ve seçilirler. Böylece "tüketicinin serbest tercihi" görüntüsü altında, farklı toplumsal kategoriler [2] için farklı tüketim kalıpları (tüketim modelleri), yani bir çeşit *normlar* oluşuyordu. Ve malların fiyatlarından çok çeşitliliklerinin rol oynadığı rekabet ortamında, firmaların üretimlerini artırma ve pazarlarını sürekli geliştirme ihtiyacı, tüketim mallarının yeniden üretilebilmeleri için çok çabuk demode olmalarını gerektiriyordu [4].

Her ülkenin tüm sanayi dallarında, fiyat kırmaya cesaret edemeyecek (çünkü hiçbiri kazanacaklarından emin olamıyordu) ve bekleme durumuna girmiş birkaç büyük firma bulunuyordu; bir "sabitleşmiş oligopol" durumu vardı [4]. Rekabet esas olarak mal *farklılaştırması* ile oluyordu, üretilmiş malların dayanıksızlaşması (malların hızla eskimesine bağlı bir üretim için gerekliydi) ve "tüketilebilirlik (21)" olgusu da bundan kaynaklanıyordu. Bu, üretkenlik artışına (tüketimi sürekli yükseltmek ve yenilemek için) ve üretimin toplumsal koşullarına doğrudan ve sıkısıkıya bağlı olarak, ihtiyaçların yaratılması demekti.

Montaj hattı kullanımına (hızla yayılan) bağlı olarak *işin yoğunlaşması, üretkenliğin* (bunu genellikle yapıldığı gibi sadece teknik değişimlere bağlamak hata olurdu) ve

buna bağlı olarak da iktisadi artığın yükseldiğini gösteren bir unsurdu. İşte bu temel üzerinde, *kitle üretimi* (bunun kendisi hızla tüketimini gerektirmektedir) ve yeni ücret politikaları gelişti. Bu ücret politikalarının tanımına, kaçınılmaz "toplumsal partner" haline gelen işçi sendikaları da büyük ölçüde katılıyordu (yani sendikalar kurumsallaşmıştı). Yine aynı temelde ücretliler de iş organizasyonunun doğal bir unsuru olarak kabul gördüler. Bu üretim ve tüketim koşullarının eklemlenmesi "Fordizm"i oluşturdu. İleride inceleneceği gibi, Fordizm, bazı yazarların "kitle tüketimli yoğun birikim rejimi" olarak adlandırdıkları çerçeve içinde değerlendirildi [9].

Bir çoğu, dönemin motor sanayiinin teknik temelini oluşturacak olan makine sistemleri ve savaş ile ortaya çıkan "yıkıcı güçler"den kaynaklanan eski ve özellikle yeni üretici güçler önemli ölçüde işte bu çift temel üzerinde gelişecekti. Bu motor sanayiler şunlardır: Makina-alet, araba, sentez kimyası, petrokimya (yeni plastik maddeler), komünikasyon araçları, sanayi (aeronotik), elektronik ve dayanıklı tüketim malları. Bu faaliyetlerin yönetilmesi ve metalara yüklenen kesin nitelikler onları sermayenin değerlenmesindeki zorunluluğa kesinlikle tâbi kılıyordu, yani üretimin ve dayanıklı olmayan metaların hızla yenilenmesinin kısıtlarına tâbi kılıyordu. Bu *bir* büyüme sağlamıyor ama *bir tür* büyüme sağlıyordu (üretici güçlerin bir tür gelişmesinin sonucu [24]), yani belirli bir yaşam tarzı sağlıyordu. Bu yaşam tarzının kendisi de işbölümüne bağlı olan (üretkenlik dünyası) teknik sistem tarafından, tüketim kalıplarına (*tüketilebilirlik* dünyası) dahil olan nesneler sistemi tarafından ve *toplumsallık* dünyasına bağlı olan kırsal alanlarda ve şehirlerdeki düzenlemeler tarafından belirleniyordu.

Batılı dünya ekonomisi çerçevesinde savaş sonrası genişleme dönemi tüm sanayileşmiş Batı ülkeleri için geçerliydi ve bu ülkelerdeki büyümeler "azgelişmiş" ülkelerin evrimini gitgide daha çok etkiliyor ve onları kendilerine bağlıyordu. Bu ilişkiler vektörü *çokuluslu şirketler* tarafından oluşturuluyordu, bu şirketler birçok ülkeye yayılmışlardı ve buraların üstünlüklerinden yararlanmaya çalışıyorlardı. Uzun genişlemenin aktif etkenleri olan çok

uluslu şirketlerin rolleri dünya pazarı boyutunda "sermayenin uluslararasılaşması" denilen harekete yardımcı olmaktı. Ama bu sürecin mantığı uluslararası işbölümünde çifte bir evrimi beraberinde sürükledi:

- bir yandan, "Kuzey"in gelişmiş sanayileşmiş ülkelerinden en gelişmiş olanını merkeze koyan bir hiyerarşileşme ortaya çıktı (makina-alet, elektronik, enformatik, telekomünikasyon gibi stratejik bazı dallarda yoğunlaşan ABD, Almanya, Japonya gibi);

- diğer yandan, politik kolonileşmeden kurtulmanın ötesinde, dünya ekonomisinin çevre, "Güney" ülkelerindeki azgelişmişlik, politik bağımsızlık ve nüfus patlaması ile, dönemin en büyük olgusunu oluşturdu. Kuzey/Güney ticareti, temel olarak sanayi mallarına karşı tarım malları ve madenler olarak kaldı. Kuzey, büyümek için, kendisi lehine gelişen ve iktisadi *artığın transfer* biçimi olan dış ticaret haddinden yararlandı.

Böylece, dünya ekonomisi, egemenlik/bağımlılık ve eşitsizlik ilişkilerinin karmaşık bir bütünü tarafından yapılanmış ve hiyerarşileşmişti. Bu ilişkiler ülkelerin eşitsiz gelişmesine neden oluyor ve bunu pekiştiriyordu; bazı yazarların isimlendirdikleri gibi bu sistem emperyalizmdi. Burada belirtmek gerekir ki, "azgelişmişlik" durumu - zaten çok farklılıklar gösteriyordu- *içinde* en ufak bir "gelişme" düzeyi barındırmıyordu ve gelişme kavramının hiçbir anlamı yoktu (neyin gelişmesi? Niçin? Nasıl? vb...). Gerçeği daha kesin olarak yansıtan ve gerçeğe daha iyi uyan, *kapitalizmin geliştiği* (daha doğrusu yayıldığı) idi - ama, bu, bazı insani örgütlerin "gelişme" kavramına atfettikleri gibi insanlığın ve kültürlerin gelişmesi, eşitsizliklerin azalması yaşam düzeyinin yükseltilmesi vb. anlamına gelmiyordu [12].

Ama yine de *düzenleme süreci* işin içine girmeseydi Kuzey ülkelerindeki savaş sonrası uzun genişleme o ritme ve düzgünlüğe sahip olamazdı. Bu kez kısmen "iradi" olan çok özel bir düzenleme süreci söz konusuydu. Bazı yazarlar, bu düzenleme biçiminin kapitalizmin tekelci çağına ait olduğunu belirtmek için, bunu "tekelci düzenleme" [9] olarak adlandırırlar. Biz ise devletin özgün görevlerini ve ekonomik yapılarını işin içine soktuğunu belirte-

bilmek için "devletçi ve tekelci düzenleme" demeyi tercih ediyoruz.

Dönem, ne toplumsal çelişkilerden (bazı ülkelerde savaş sonrasının en güçlü toplumsal çatışmaları yaşandı) ne de dengesizliklerden arınmıştı: Bazen gerileme dönemleri ortaya çıktı ve OECD ülkelerinde yaklaşık % 5'lik, kayda değer ve artış gösteren bir enflasyon yaşandı. Ama düzenleme süreçleri genişleme eğrisini bir şekilde "düzleştirmeyi" başarabilecek güçteydiler -yani *bir süre için klasik krizlerin mekanizmasına engel olmayı* (krizler basit ve kısa daralmalara "indirgenmişlerdi" (22)) ve ritmlerindeki iniş çıkışı engellemeyi başardılar. Ama, oldukça olumlu bir süreç yaşanmış olmasına rağmen, bütün bunlar ekonomik sistemin içsel çelişkilerinin ortadan kalktığını göstermez. Bunu, yetmişli yılların başında, uzun konjonktürün yön değiştirmesi ve genellikle çağdaş "kriz" olarak adlandırılan krizlerin yeniden canlanması da göstermiştir.

Konjonktürün Yön Değiştirmesi ve "Kriz" (23)

Konjonktürdeki yön değiştirme başlıca Batı ülkelerinde, sanayinin çalışma tarzı ile ilgili anlaşmazlıklardan kaynaklanan önemli toplumsal çatışmaları (1966-1968) ve sermayenin getirisinde bir düşmeyi izleyen 1973-1974 yıllarındaki "enerji krizi" ile kendini gösterdi. Kendi petrol kaynaklarının gelir getirebilmesi için fiyat yükselmesine ihtiyaç duyan ABD'nin izin vermesine ve petrol ihracatçısı (OPEC) ülkelerin kartelleşmesine bağlı olarak petrol fiyatlarının çok artması, Kuzey'in bütün sanayileşmiş ülkelerinde aynı anda henüz tamamlanmamış yeni bir uzun dönemi başlattı. Bu dönem, enerjinin pahalılaşması dışında sanayi üretimindeki büyüme oranının düşmesi (eşitsiz ve düzensiz), verimlilikteki artışın azalması ve krizin özgün sonuçları olan işsizliğin ve iflasların artması ile nitelenebilir. Ayrıca, büyük sanayileşmiş ülkelerde üretimin mutlak değerinde bir gerileme yaşanan 1973-1974 ve 1980-1982 yıllarındaki *klasik krizlerin yeniden yaşanmasını* da vurgulamak gerekir. Buna karşılık, oldukça garip bir olay ortaya çıkıverdi: Bu, yetmişli yıllar

boyunca, enflasyonun fırlamasıydı (artık *enflasyon*un ve durgunluğun (stagnasyon) eşanlılığını belirtmek için "stagflasyon"dan söz ediliyordu).

Her şey, önce sermayenin uluslararasılaşması sonra da ulusaşırılaşması nedeniyle altmışlı yılların sonunda, sanayi ve finans grupları arasındaki mücadele alanının dünya pazarına kayması ile başladı. Bu dünya pazarında, şirketlerin herbiri, şiddetli rekabet koşullarının hüküm sürdüğü bir konjonktürde, küçük pazarlardan daha avantajlı bir pozisyona geçme arayışını sürdürüyorlardı. Bu andan itibaren, düzenlemeci ulusal ekonomik politikalar yerlerini en iyi yerleşmiş ulusaşırı grupların, rekabet güçlerini artırmak amacı ile, desteklenmeleri politikalarına bıraktı. Aynı zamanda "Fordist" uygulamalar kârı ve ihraç edilebilir artığı yükseltmek için iç talebin kısılmasını amaçlayan ücretlerin düşürülmesi politikasına dönüştü.

Böylesi bir rekabet konjonktüründe (her koyun kendi bacağından asılır) ve yalıtılmış ulusal gelişme politikalarının uygulanmasını olanaksız kılan ekonominin ulusaşırı niteliğinin daha belirgin hale geldiği sırada, rekabetçi "kemer sıkma politikaları" ortaya çıktı. Aynı zamanda, bir yandan ücretlerin azaltılması diğer yandan yeterli bir efektif taleple üretimin gerçekleştirilmesi arasında gidip gelen kâr artırma arayışları şeklinde ifade edilebilecek sistemin eski çelişkisi, bu kez ulusaşırı kapitalizmin bağrında kendini gösterdi. Halbuki bu stratejiler aslında sadece bunalımın devamına, hatta daha derinleşmesine neden olabilirlerdi. Uygulanmaları ise farklı ülkelerin ve farklı ulusal grupların göreli kazanç umutlarının çok eşitsiz durumda olmalarıyla açıklanıyordu. Japonya, ABD ve Federal Almanya'nın diğerleri karşısında şansları çok yüksekti. Herbiri, bundan böyle kendi kartını oynayacaktı. Ve kriz hem "gelişmiş" Kuzey'de, hem de aralarında bir kısmının krizden kârlı çıktığı (petrol fazlası olan ülkeler) ama bir kısmının ise dramatik durumlara düştüğü (Sahel) "azgelişmiş" Güney'de [12] yeni farklılaşmalar yarattı. Ayrıca, bu krizde bir dizi kendine özgü olay da gözlemlenebilir: Sanayide ve finansal kesimde önemli boyuta ulaşan yoğunlaşma ve yeniden yapılanma,

"sanayinin yayılma" stratejileri (faaliyetlerin "sanayileşmekte olan" bazı "emin" Güney ülkelerine kaydırılması ve buralarda şubeler oluşturulması), yeni teknolojilerin üretilmesi, yani yeni talebi tatmin etmeye elverişli yeni ürünler yaratılması (elektronik, telekomünikasyon, telematik, yeni mamuller, bioteknoloji...), yeni iş süreçleri arayışları (özerk atölyeler, önce "Fordist" yapıların bazı Güney ülkelerine transfer edilmesi, daha sonra hizmetlerin ve sanayinin otomatizasyonu ve robotların kullanılması, teleiş, iş zamanının düzenlenmesi) gibi.

Ama rekabet arayışlarının firmalarca sürdürülmesi, sanayinin yeniden yapılanması ve yeni teknolojilerin sürekli olarak uygulanmaya konulması bunalımı destekleyen (efektif talep üzerindeki etkisi nedeniyle) *işsizliğin* yükselmesine (ama ulusların ekonomik kapasitelerine göre eşitsiz dağılımı göstererek) eşlik etti. Buradan da yeni bir çelişki doğdu; bu çelişki, ekonomik sistemin işleyiş mantığı içinde kâr oranını artırabilmek için her şirketin uygulaması gereken "modernleşmenin" -insan kaynaklarının inanılmaz boyutlarda savurgan kullanımının- toplumsal maliyeti idi; yani firmalar için "iyi" olan (oyunun kuralları dikkate alındığında gerekli olan) her şeyin toplum için de iyi olduğu söylenemezdi. Bu doğal bir süreç değildi, ama uygulanan teknik değişme türünün ve bunun kullanım şeklinin sonucu idi. Uygulanan yeni teknolojiler ve modernleşme ile ilgili söylemin iddia ettiğinin (kendi türünde benzersiz, dolayısıyla evrensel olduğu iddiasının) tersine, farklı "modernleşme", teknik ve toplumsal değişme *türleri* mümkündü.

Krizin ilk onyılı süresince, enflasyonun ("stagflasyon" denilen şekilde) devamına, hatta hızlanmasına ve bunun deflasyonist sürece giremeden sürekli bir bunalım olarak kalmasına ve otuzlu yıllardaki gibi gerçek bir ekonomik çökme ile kendisini göstermemesine gelirsek, bunun nedeni, krizde olmasına rağmen, daha önceki düzenleme sisteminin kısmen de olsa etkisini sürdürmesiydi. Böylece petrol ihracatçısı ülkelerin yatırım malı talebinin etkisi gibi, sosyal yardımlar ve işsizlik tazminatı da efektif talebin düşmesini sınırlıyordu ve bu sırada enflasyon değişik dengesizlikleri emme (özellikle enerji fiyatlarının

yükselmesi ve ücretlerin yükselmesinin satın alma gücünde bir artış yaratmaması) ve kâr oranını belirli bir düzeyde tutma işlevlerini yükleniyordu. Ama enflasyonu yenmek için İngiltere gibi ABD'de de bazı deflasyonist politikaların uygulanmaya konulması gerekecekti, ama ne pahasına?..

2. Çağımızın "Kriz"i: Değişik Yorumlar

Birçoğunun inanmadığı bu olayın yeniden yaşanması karşısında iktisatçılar bu sorunu ya dahil oldukları düşünce okulunun (neo-klasik, Keynesci, "ortodoks" Marksist) kuramsal analizi çerçevesine *dahil ederek* (çok az değişiklikler yaparak) açıkladılar ya da yeni kuramlar *geliştirerek* incelediler; bu açıdan kriz oldukça yaratıcı oldu. Açıkça yeni ve her ne olursa olsun sürekli olan bu kriz türü karşısında iktisatçılar bilinen yolların dışında çözüm aradılar. Bu özellikle Fransız iktisatçılarının yavaş yavaş oluşturdukları ve düzenleme okulu ismini verdikleri okul için geçerliydi. Bu, ilerki konularda inceleyeceğimiz gibi, uzun ritmlerin analizini yenilemeye çalışan "radikal" iktisatçılar için de geçerliydi.

Liberal "Neo-klasik" İktisatçıların Dengesizlik ve Yaşanan Kriz Üzerine Görüşleri; İktisat Politikası Önerileri

Neo-klasik analizin temeli olan genel ekonomik denge ile ilgili Walrasçı kuram, tüm iktisadi ajanların eksiksiz bilgiye sahip olduklarını, tam rekabet koşullarında ücretler de dahil olmak üzere tüm fiyatların esnekliğini öngörür. Öyle ki, arz ile talep arasındaki uyum her pazarda (mal pazarı ve işgücü pazarı) fiyat oynamalarıyla sağlanabilir. Borsalarda olduğu gibi, arz ile talebin tam olarak kesişmesi (ya da tersi) *elyordamı* (tâtonnement) ile sağlanır. Bu açıdan bakıldığında, işsizlik ancak *tercih edilmiş* olabilir: Temel bir hak sayıldığı için bugün kanunlarla belirlenen ücret düzeyinin çok altına düşmesi gereken ve "serbest" (hiç bir müdahale olmayan) pazarda belirlenen ücret düzeyinin işçiler tarafından reddedilmesinden kay-

naklanmaktadır. Ama dengenin oluşması için gerekli olan böyle bir arz/talep uyumu süreci, bilgileri toplayabilecek ve "Walrasçı elyordamı" sürecini yönlendirebilecek bir "tellâlın" (Walras) varlığını öngörmektedir. Böylece çelişkili bir şekilde, serbest pazar ekonomisinin modeli olan genel denge modeli, merkezî ve eşanlı hareket eden bir pazarı temsil etmektedir, bu ise kapitalist bir ekonomi değildir...

Bu temel koşulu "unutarak", neo-klasik okul (egemen iktisat teorisi) sadece tam rekabetçi pazar mekanizması ile ve özellikle ücretler de dahil olmak üzere tüm fiyatların serbestçe oluşması ile eldeki kaynakların en etkin kullanımını gerçekleştirecek dengenin sağlanabileceğini önerir. O halde, devletin ekonomik alandaki temel görevi rekabetçi olduğu *varsayılan* pazarları kendi işleyişine bırakmak -laisser-faire prensibi- ve sadece para basımını denetlemek (kurumsal bir işlem kabul edildiği için) ve bazı toplumsal sonuçları düzeltmektir. Ama bu yolla, devlet olası karışıklıkların kaynağı haline gelebilir.

Bu koşullarda kriz sadece *konjonktürel* bir kaza olabilir. Tam olarak söylemek gerekirse aslında neo-klasik kriz kuramı yoktur (yalnız karışıklıkları yaratan etkenlerin incelenmesi söz konusudur). Ama çağımızın krizi bu genel *kuramsal yaklaşımın* gözünden kaçmamıştır. Kriz ulusal ekonomide dışsal nedenlerle patlak veren ve etkileri içsel nedenlerle yayılan bir "taşkınlık"(24) olarak kabul edilir. Altmışlı yılların sonunda konjonktürdeki yön değiştirmeye neden olan dışsal etkenler dünya pazarında ortaya çıkan bazı "düzensizlikler"dir: Temel madde piyasasındaki bozulmalar, özellikle 1973-74 "petrol krizi" ve uluslararası para piyasasındaki bozulmalar (kurların sürekli iniş çıkışı ve Bretton Woods sisteminin sonu) gibi. Petrol krizini ele alırsak -ki bu gerçekten krizin başlamasında bir rol oynamıştır- bir yandan bunun, krizin ne derinliğini ne de süresini göstermekte yeterli olmayacağını, diğer yandan da uluslararası petrol fiyatlarının sanayileşmiş ülkeler lehine uzun süre sabit kaldıktan sonra arttığını görürüz. Para piyasasındaki karışıklığa gelince, bu, özellikle ulusaşırı şirketler gibi dünya pazarındaki en önemli unsurların davranışları tarafından üretildikleri

ölçüde, bir neden değil bir etkendir.

Genişlemede, dışsal etkenlerden kaynaklanan duraklama bir dizi içsel "eksiklikler" nedeniyle, özellikle sendikaların ücret politikaları nedeniyle, daha da önemli hale gelir. Kurumsallaşmış asgari ücretin varlığı ile ücretlerin düşürülememesi işgücü pazarının serbest işleyişine engel olarak işsizliğe neden olacaktır. Halbuki, her eksik istihdam durumu, ekonomiyi tam istihdama ulaştırmaya elverişli tek etken olan ücretlerin düşmesini beraberinde getirmelidir (yüksek ücretler zaten enflasyonist etkiler de yaratmaktadır). Bu tür bir analize, Lionel Robbins ve Jacques Rueff gibi liberal iktisatçıların otuzlu yılların "büyük kriz"ini açıklamakta kullandıkları düşünce tarzında da rastlanılabilir ve bu analiz Keynes tarafından, ücretlerin efektif talep etkisinden yola çıkarak, ücretlerin düşürülmesinin bunalım döneminde sadece bunalımı artırıcı bir etkisi olduğu gösterilerek çürütülmüştür.

Liberal iktisatçılara göre karışıklık yaratıcı diğer bir etken ise Keynesci okulun önerdiği devlet müdahaleleridir [5]:

Public choice (kamu seçimi) (Buchanan) okulu olarak anılan okulun çalışmalarına dayanarak, yönetimin ilk yıllarında başkan Reagan'ın ekonomik danışmanlığını yapan *"arz iktisatçılarına"* göre *(supplyside economics,* arz cephesi iktisadı ya da *Reagan economics),* devlet elkoyucu ve kötelticidir: Aşırı vergi baskısı ve sosyal kesintiler yapar. Onlara göre, bunlar, işgücü ve sermayenin kazancını azaltarak, çalışmayı, tasarrufu ve yatırımı köstekleyici rol oynarlar ve böylece serbest girişim üstüne kurulu olan ekonominin ilerlemesini tehlikeye atarlar ve bu nedenle karaborsayı teşvik ederler. Bir düzeye kadar anlamlı olabilen bu eleştiri hiç de anlamlı olmayan başka bir eleştiri ile de güçlendirilmeye çalışılır: Bu iktisatçılara göre işsizlik "tercih edilir" olduğu sürece, Keynes'in dediği gibi, kamu harcamalarının artırılması eksik istihdam döneminde gelirler üzerinde bir çarpan etkisi yaratmayacak ve özel harcamaları azaltmaksızın *a posteriori* bir finansman sağlamayacaktır. Sadece özel harcamaların yerini alarak bir "ayağını kaydırma etkisi" yaratacaktır.

Amerikalı Milton Friedman'ın okulundan olan *moneta-*

ristler Keynes okulunun etkisi altındaki para politikalarını eleştirmektedirler. Serbest pazar ekonomisinin "doğal" eğiliminin denge olduğunu (dolayısıyla kriz olanaksızdır) öne sürerek (inanç abidesi) tek tutarlı para politikasının, paranın istikrar bozucu ve karışıklık yaratıcı hale gelmesini engelleyici politikalar olduğunu kabul ederler. Paranın (eski) miktar teorisini, narin temeli üzerinde yeniden formüle ederek ve Keynesci politikaları ekonomik faaliyetleri canlandırmak için parayla oynayıp enflasyona neden oldukları gerekçesi ile suçlayarak, tümüyle pasif bir politika öğütlerler.

Avusturyalı liberal iktisatçı *von Hayek ve ardılları,* Keynesci politikaların piyasa faiz oranını düşürerek "kredi enflasyonu" yaratmalarını çağımızın krizinin bir nedeni olarak görüp eleştirirler: Tasarruf davranışlarını değiştirmeksizin kolay kredi olanakları sağlayarak, talebi destekleyerek, yatırım maliyetini düşürerek, bu nedenle sermayenin getirisini "yapay olarak" artırarak enflasyona neden oldular (dolayısıyla bu disiplin için enflasyonla mücadele yatırıma dönüşmeyen tasarrufun ayarlanması olmaktadır) ve altmışlı yıllarda ortaya çıkan aşırı yatırıma yataklık ettiler. Bu tür bir analiz çok genel politikaların yetersizliğinin altını haklı olarak çizmektedir ama enflasyon için çok basit bir yaklaşım geliştirmekte ve büyük firmaların davranışlarını ihmal eden (ki bunlar birikim stratejilerini saptarken faiz oranı başvurulan unsurlar arasından sadece biridir) bir yatırım yaklaşımı sergilemektedir.

Bu analizlerin önerdikleri *tedavi yöntemi* Keynesci politikaların önerdiklerinin ve ellili ve altmışlı yıllarda uygulanan sosyal politikaların tam tersiydi.

Arz iktisatçıları, gerçekte şunları öğütlemektedirler:

- yeni zenginlikler üretmesi mümkün olan zenginlere, yoksullardan bir gelir transferini gerçekleştirmek amacıyla yüksek gelirliler üzerindeki *vergi baskısı azaltılmalıdır.* Bu şekilde teşvik edilen tasarruf ve yatırım, yaşam standartlarının yükselmesine katkıda bulunacaktır (*trickle down* ismiyle anılan kuram) [8]. Vergilerde yüksek oranda bir azalmanın sonucunda ortaya çıkacak bütçe açığı ise Amerikalı iktisatçı Laffer'in önerdiği "Laffer

eğrisi" nedeniyle endişe etmeye değer bir şey değildir. Çünkü Laffer, kesintilerde azalmanın bir genişleme yaratacağını ve bu nedenle toplam vergi gelirlerinde bir artış görüleceğini öne sürer. Ama en zengin grupların vergilerinin azalması, ABD deneyiminde, yatırımların üzerinde olumlu bir etki yaratmadı ve Reagan döneminde kamu finansmanı konusunda erişilen rekor düzeydeki dengesizlikler, Laffer'in analizini olumlamadı...;

- *işgücü pazarı*, asgari ücret, işten çıkarma ile ilgili kurallar gibi tüm "engellerden" arındırılarak *"serbestleştirilmeli"*, sosyal ve çevresel koruma hafifletilmeli; bu, maliyetleri düşürerek istihdamı ve ekonomik faaliyetleri artırmayı amaçlayan yani yatırımları ve girişim zihniyetini cesaretlendirmeye yönelen ve düzenleyici kurumların gevşemesi olarak adlandırılan prensiptir ("devletin etkinliğinin azalması"). Ama bu tezin desteklenmesi için başarılı bir deneysel analiz eksiktir. Tersine 1960 ile 1980 arasında sosyal harcamaların düzeyi ile verimlilik artışı [8] arasında şaşırtıcı derecede güçlü bir ilişki görülebilir ve "devletin etkinliğinin azalmasından" çok "devletin etkinliği" sözkonusudur... Arz iktisatçılarının analizi sağlam bir kuramsal temelden yoksundur ve önerileri pek etkin çıkmamıştır, sadece "fiyatların serbest bırakılması" (25) konusunda bir etkinlik görülmüştür ki bu da 1983'ten beri ABD bütçesinin açık vermesine bağlı olan "Keynesci" canlandırma etkisinden daha az etkin çıkmıştır...

Von Hayek ve ardılları kredi enflasyonunun ortadan kalkmasını önerirken, monetaristler enflasyonu frenlemek için *piyasadaki para miktarının azaltılmasını* önerirler, yani piyasadaki para miktarındaki artış işlem hacminin gerektirdiği miktarda, somut olarak üretim hacmindeki artış miktarında olmalıdır. Bu prensip, aslında çok geçerli olmayan basitleştirici bir hipotez üzerine oturtulmuştur; bu, para arzının kamu para otoritelerinin kararına bağlı olduğu hipotezidir. Ama özellikle, monetaristler tarafından önerilen bu önlem -arz iktisatçılarıyla çelişkili olarak- aşırı olduğu tahmin edilen talebin frenlenmesi ile enflasyonu yenmek üzere iş olanaklarının ve ekonomik faaliyetlerin daralması riskini göze almaktadır.

Bu değişik yazarlar, şüphesiz, para basımına dünya para sisteminin doğasına ve vergi baskısının bazı olumsuz etkilerine bağlı olan birtakım önemli sorunları açıklığa kavuşturdular. Ama kabul edilmesi çok zor reçeteler önermektedirler. Büyük firmalar ve büyük ulusaşırı şirketler gibi temel unsurların dikkate alınmadığı, idealize edilmiş rekabetçi bir kapitalizmin varlığını kabul ederek mantık yürütmektedirler. Bu kapitalizmde, yaratılan para hacmi sadece para otoritelerine bağlıdır ve dünya çapında ortaya çıkan derin yapısal dönüşümlere yer yoktur. Sorunları, sadece çok basit bazı niceliksel unsurlara indirgeyerek (faiz oranı, bütçe baskısı...) çalışmalarında tarihi ve *karmaşık* toplumlar yaratan toplumsal ilişkileri ve çıkar çelişkilerini unutmaktadırlar.

Bu düşünce akımının bilimsel katkısındaki yetersizlikle ters orantılı olarak, özellikle ABD ve İngiltere'de, ideolojik ve politik etkisi oldu. Çünkü büyük şirketlerin yöneticilerinin çıkarlarına denk düşüyor (başka kim düzenleyici toplumsal kurumların gevşemesi ile beraber işçinin gücünü geriletmek için krizden böylesine yararlanabilir ki?) ve onları meşru kılıyordu; somut iktisat politikaları bu düşünce akımından çok kısmi olarak esinlenmiş olsa bile. Bu politikalar "vergilendirmenin azaltılması ve askeri harcamaların artırılmasıyla ortaya çıkacak olan Keynesci canlanma ile oldukça kısıtlayıcı parasal politikaları birbirine bağdaştıran bir pragmatizme" doğru yönelmişlerdir [9].

Edmond Malinvaud [22], J.P. Benassy ve Pierre-Yves Henin gibi özellikle bazı Fransız iktisatçılar tarafından neo-klasik düşüncenin kuramsal, eleştirel (26) bir yenilenmesi girişimi -Keynesci görüşten esinlenerek- başlatıldı. *Dengesizlik kuramı* ya da fiyatın kararlı olduğu denge kuramı genel denge kuramının temellerini tartışmaya açtı ve gerçekçi olmadığı kabul edilen bu şemadan vazgeçti: Ekonomi ile ilgili bilgi eksiksiz değildir ve merkezileştirilemez, tellal yoktur, fiyatlar bütün pazarlarda arz/talep dengesinin kurulmasını sağlayacak hızda değişemezler, hatta kısa dönemde fiyatlar *değiştirilemez*. Demek ki kararlı bir fiyatta (27), miktarın ayarlanmasıyla (kuramın en kuvvetli hipotezi) denge kurulacaktır: Bazı mallar alı-

cı bulamayacak, bazı talep tatmin olamayacaktır. Bunun *zorunlu* olduğunu fark ederek bireyler, "zorunlu" diye adlandırılan bu yeni arz ve taleplerini belirlemek için, "optimal" (yani planlarına tekabül eden) arz ve taleplerinde değişiklik yapacaklardır. Bu, onların bazı ertelemeler yapmalarına neden olacaktır. İşgücü pazarında karneye bağlanmış birey -ücretlerin katılığı dikkate alındığında artık bu şemada istemeden işsiz kalmak mümkündür- bazı malları tüketmeyi azaltacaktır. Bir "zorunlu denge" böylece ortaya çıkabilir, özellikle bu bir eksik-istihdam dengesidir, ama bu ayarlama süreci kesin olarak belirlenmiş değildir. Bu dengenin sürekliliği de garanti altında değildir (28).

Dengesizlik kuramı neo-klasik sistemde bir *gediği* gösterir ve birçok iktisatçıyı gerçekçi olmayan hipotezleri bu gedikten dışarı atmaya yöneltmiştir. Dengesizlik kuramı, aksiyomatik boyundurukların ve "yöntemsel bireyciliğin" esiri olduğu ölçüde alternatif bir kuram oluşturmamaktadır ve sadece bazı kısmi sonuçlara değinmektedir. Çağımızın krizi için özel bir açıklama getirememektedir ve bir kriz kuramı ile de uğraşmamaktadır.

Nitekim, özellikle Benassy ve Malinvaud tarafından belirtilen sonuçlar, yaşanan konjonktür ve dengesizliklerin yayılması ile hiç ilgilenmemektedirler. Sadece işsizlik çeşitlerinin sınıflandırılması söz konusudur (ve genel olarak bazı geçici durumların). Böylece etkin kapasitenin yetersizliğinden kaynaklanan "klasik işsizlik" denilebilecek bir durum tanımlanmış olur (mal piyasasında aşırı talep vardır ama şirketler kâr sağlayıcı bir şekilde üretimlerini daha fazla artıramazlar). Aynı şekilde efektif talebin ve ekonomik faaliyetlerin yetersizliğine bağlı olan "Keynesci işsizlik" denilebilecek durum da tanımlanır (üreticiler üretmek isteyecekleri her şeyi satamazlar yani bir arz fazlası vardır). Bu durumda, "karma işsizlik" durumu denebilecek farklı faaliyetlerde bir arada bulunabilirler, bu da tek bir istihdam politikasını (29) etkisiz kılar ve selektif politikaların arayışını teşvik eder.

Keynesci Görüş: "Organik Kriz"

Keynesci okuldan Alain Barrère (30) çağdaş krizlerin

yorumunu yaparken bunları bölüşüm ve üretim sisteminin bozulmasından kaynaklanan, daha önce benzeri görülmemiş yeni tür krizler, "organik krizler" olarak değerlendirmiştir. Bu, tüketime ve yatırıma yönelik "harcanabilir gelir"in göreli olarak azalması ile sonuçlanacaktır - harcanabilir net gelir vergilerin düşürülmesinden sonra (amortisman, sosyal ve vergi kesintileri) kalan gelirdir- ve bu olgu uzun büyüme döneminin sonunda Fransa ve ABD'de gözlemlenmiştir. Bu düşme *efektif talebi frenleyecek*, yani istihdamı ve sermayenin getirisini azaltacaktır ki bu da yatırım eğilimini, *aşırı yatırımın* (Keynesci anlamda) ortaya çıkışını geriletecek, büyümeyi yavaşlatacak ve sonunda krize neden olacaktır. Bu yazara göre, stratejik büyüklüklerin egemenliğini sağlayarak, sadece iyi tasarlanmış ulusal bir planlama ile böyle bir durumdan kurtulunabilir. Bu analiz, Keynesci bir yaklaşımla, daha önce değinilen çalışmalar kadar yoğun birikim rejimi üzerine kurulu çalışmaların bazı yönleriyle birleşerek altmışlı yılların sonunda sermayenin getirisinde bir düşmeyi ortaya koymuştur. Ama bu analiz dünya pazarının, bize göre önemli rolünü dikkate almayan, dar bir ulusal çerçeve içine sıkışmış, tarihsel bağlantılardan kopuk ve sadece iktisadi bir analizdir.

İki Marksist Görüş

Marx'tan etkilenen ve kendilerine Marksist diyen iktisatçılar bugün birçok okul ve eğilime bölünmüş durumdalar. Değişik komünist partilere doğrudan doğruya bağlı "ortodoks" Marksistler (Fransa'da "tekelci devlet kapitalizmi (TDK)" denilen okul gibi) ve konumuzla ilgili görüşlerine Ernest Mandel'in çalışmalarıyla değinilen hâlâ canlı Troçkist akım dışında, kriz konusunda bugün ortodoks okula oranla yenilikçi bazı okulların çalışmalarına da rastlanmaktadır (Fransa'da Gérard de Bernis ve Christian Barrère'in başını çektiği okul gibi).

"Bernis Grubu"nun Çalışmaları - İleride inceleyeceğimiz düzenleme okulunun çalışmalarına paralel olarak, aynı dönem için, bu temayı iktisat politikalarının temel sorusu haline getirmeksizin çalışmalarına dahil eden

gruplar oldu (özellikle Gérard de Bernis ve onun başını çektiği Grenoble Sosyal Bilimler Üniversitesi'nden bir grup (GRREC)) [6]. Düzenleme okulu gibi onlar da düzenleme kavramı çevresinde, genel denge kuramına alternatif kuramsal bir bütün oluşturmaya çalışsalar bile ve açıklama yöntemlerinde bir yakınlık olsa bile 6 numaralı kaynakta görülebileceği gibi çok farklı iki önermeye dayanırlar; bunlar iki değişik "kâr yasasıdır": Ricardo'nun kâr oranının eşitlenme eğilimi yasası ve Marx'ın düşme eğilimi gösteren kâr oranı "yasası" (bu yasa bugün büyük ölçüde tartışmalıdır [5], [21]).

Düzenleme biçimi, kâr oranının eşitlenme eğilimi ile sermaye birikimi sürecini zorunlu kıldığı ölçüde düşme eğilimi gösteren kâr oranı yasasına karşı koyan bir eğilimin eklemlenmesi ile inşa edilecektir. Bu "yasalardan" her biri, uzun büyüme dönemlerinin herbirinde özgün biçimler altında ortaya çıkacaktır, yani ekonominin işlemesi ve harekete geçirilmesinde gerekli toplumsal prosedürü yerine getiren *düzenlemeci kurumlar* biçiminde ortaya çıkacaktır: Bunlar parasal ve finansal kurumlar, kamu müdahalesini, iş yasalarını, iş dünyasını düzenleyici devlet kurumları vs.'dir, bu kurumlar "düzenlemeci" okulun "kurumsal formlarına" benzemektedir.

Eşitleme yasası işlememeye başladığında ve düşme eğilimi yasasına karşı koyan eğilimler işlevlerini yerine getirememeye başladığında (bu, düzenleme prosedürünün etkinliğinin kalmamasına yani kâr oranının düşmeye başlamasına bağlıdır) kriz patlak verir. *Düzenleyici kriz* (klasik kriz) ile *düzenleme sisteminin krizi* arasındaki (büyük kriz) ayırıma dikkat etmek gerekir. Büyük kriz, yaşanan krizde, 1921-1933 yıllarının krizinde ve 19. yüzyıl sonundaki (1873-1896) krizde görüldüğü gibi, hem kâr oranındaki düşme, hem de çeşitli ekonomik dallar arasında sermayenin hareket etmesi anlamına geldiği ölçüde kâr oranında eşitlenme eğiliminin ortadan kalkması ile tanımlanabilir.

Barrène-Kebabdjian-Weinsten'in Çalışmaları [5] - Bu yazarların yorumları savaş sonrasında ortaya çıkan kapitalizmin özgünlüğünden hareket etmektedir. Bu özgünlük iki unsur üzerine oturtulmuştur:

- bir yandan, özel bir birikim rejiminin varlığı yani "gelişmesi için uygun yapısal formların" bütünü olarak tanımlanabilen "düzenlemeci okul"un yoğun birikim rejiminin varlığı;

- diğer yandan "kapitalist özellikleri *yadsıyan* ilişkilerin ve kurumsallaşmış yapısal formların" yerleşmesi. Böylece, bu yazarlara göre, özel mülkiyetin reddedilmesi olarak yorumlanan, işçi haklarının meşruluğunu kabul eden ve onların ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik kamu mülkiyet biçimleri oluşacaktır. Bu oluşum sermayenin kârlılığına göre işlemeyen bir mantığın varlığını, kapitalizmin "öz kaybetmesini" sergileyerek gösterecek ya da özellikle sağlık ve eğitim gibi kolektif "sosyal" harcamalara bağlı meta olmayan malların üretiminin gelişimini ortaya çıkaracaktır.

Ekonomiyi krize götürecek olan şey, çelişkili olarak kabul edilen iki alanın (tutarlılık-düzenleme ve kopma-dezorganizasyon) eklemlenme biçiminin, yani devletçe düzenlenmenin sarsılmasıdır. Karşılıklı ekonomik bağımlılıkların önemli ölçüde artması ve meta olmayan malların üretimine duyulan ihtiyaç dikkate alındığında, kapitalist meta ekonomisi yeni ve zor sınırlara erişecektir.

Bu yaklaşım meta olmayan malları üreten sektörün ve devletin rolünün artan öneminin altını çizmektedir (ki bunları, başka yazarlar, verimsizliğin artması ya da "koruyucu-devlet"in krizi teması altında incelemektedirler), ama bu faaliyetlerin yerine getirecekleri kâr mantığının "yadsınması" özelliği tartışılabilir. Bu faaliyetler, aslında kapitalizmin "öz kaybından" çok, özel teşebbüsün faaliyetlerini, işlerin ustaca paylaşılması çerçevesinde, sürdürebilmesi için gerçekleştirilmişlerdir -toplumsal çatışmaların etkisi altında- (zaten bu faaliyetler egemen ekonomi olan ABD'de örneğin Fransa'da olduğundan çok daha önemsizdi), bu noktada, sistemin inanılmaz uyum yeteneğini kabul etmek gerekir...

"Düzenlemeci" Akımın Yaklaşımından Amerikan Radikal İktisatçıların Yaklaşımına

Bütün uzun kriz dönemleri gibi yaşanan dönem de, sa-

dece yeni uyarlamaların doğması ve yerleşik kuramların yenilenmesini değil, aynı zamanda bu kuramların çerçevesini aşan yaklaşımların doğmasını sağladı.

Düzenleme "Okulu" (31) - İlk çalışmaları 1975'te ortaya çıkan, Marksist görüşlerden ve Cambridge okulundan esinlenen Fransız iktisatçıların oluşturduğu bir okuldur (özellikle M. Aglietta, H. Bertrand, B. Billaudot, R. Boyer, B. Coriat, A. Lipietz, J.-H. Lorenzi, J. Mazier, J. Mistral, O. Pastré, J. Taledano). Bunlar, kapitalizmin dönemlere ayrılması önerisiyle sonuçlanan karşılaştırmalı tarihsel bir analizden yola çıkarak çağımızın krizini incelemeyi amaçlamaktadırlar.

Bu nedenle, bu yazarlar, "büyük krizler"den sonra tarihsel olarak birbirini izleyecek, özgün "kurumsal formlar" ve bazı *düzenleme* biçimleri temelinde işleyen farklı "birikim rejimlerini" bulmaya ve tanımlamaya yönelmişlerdir.

Bu "birikim rejimleri", oldukça uzun bir dönem için, "sermaye birikiminin oldukça tutarlı ve genel bir gelişimini sağlayan düzenlemeler" bütünüdür [9]. Bu "düzenlemeler" üretimin yapılmasını ve bunun dağılım ve tüketim yoluyla gerçekleşmesini yöneten kurallardan oluşur (üretim organizasyonu, katma değerin bölüşülmesi, toplumsal talebin bileşimi). "Düzenlemeci" yazarların büyük bir kısmı sadece iki aşama üzerinde durmalarına rağmen (II. Dünya Savaşı'na kadar yaygın birikim rejimi, daha sonra yoğun birikim rejimi [21]), R. Boyer'e göre, çağımızın "büyük krizine" kadar birbirini izleyen üç birikim rejimi söz konusu olmuştur:

- basit işbölümüne dayalı verimliliğin düşük ve sermaye oluşumunun sürükleyici bir rolünün olduğu (bu dönemde ücretliler kapitalist alan dışında üretilen mallarla yaşamlarını sürdürüyorlardı) 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başındaki *yaygın* birikim rejimi;
- mamul malların tüketiminin yaygınlaştığı ve verimliliğin arttığı, ancak sermayenin hakim olduğu (iki savaş arasında ABD ve Fransa'da olduğu gibi) Taylorizm üstüne kurulu *kitle tüketiminin henüz söz konusu olmadığı yoğun* birikim rejimi. Burada şu noktayı hatırlatmak gerekir: bu okula göre 1929 *büyük krizinin* kökeninde, yir-

mili yıllarda özellikle ABD'de, kitle üretiminin uygulamaları başlamışken bunun sürmesinin koşulu olan kitle tüketiminin yerleşmemiş olduğu bir *melez* rejim yatmaktadır. Acaba *gerekli düzenlemelere ve bağlantılara sahip olmayan bir birikim rejimi söz konusu* olabilir mi?

- çok yüksek verimliliğinin, sözleşmeye dayalı ücret gelirlerinin, tüketim ve yatırımın eşanlı dinamiğinin hakim olduğu, sermayenin uluslararası hale geldiği (1950'den sonra ABD ve Avrupa'da) Fordizm [2] üzerine kurulu *kitle tüketimine dayanan yoğun* birikim rejimi.

Üretime ve üretimin gerçekleşme biçimine göre değişen bu dönemlere ayırma arayışı -kapitalizmin sancılı sorunu- çok önemlidir. Nitekim, tarihsel olarak, üretim, önce üretim araçlarının genişlemesine doğru yönlendirilmiştir (yatırım malları sektörünün temel rolü buradan kaynaklanır), sonra da mamul tüketim malları üretiminin dereceli artışıyla belirlenmiştir. Bu son olgu, H. Bertrand'ın üretken sektör analizinde (32) gösterdiği gibi, 1929 krizi sonrasında temel bir veri olarak ortaya çıktı.

Bununla beraber, birikim rejiminin temel çizgilerini oluşturan (yaygın/yoğun) verimlilik artışı sorununun ayrıntılandırılması gerekmektedir. Sanayi kapitalizminin başlangıcından beri, sermaye birikimi, verimliliği artırmak amacıyla yapılan teknik yeniliklere bağlıdır. Özellikle 20. yüzyılda, Taylorizm, sonra da işin Fordist organizasyonu ile artan verimliliğin, işin yoğunlaşması eğilimini zaten taşıdığı dikkate alınmalıdır. İşte özellikle bu nedenle, bu yaklaşımı, birikim rejimindeki değişmeleri oluşturan yeniliklerin toplumsal üretiminin somut koşullarının incelenmesi ile tamamlamak gerekli olacaktır. İncenlemesi gereken noktalar şunlardır: Teknik sistemler, işbölümü türleri, "verimlilik artışının" temelleri, mal çeşitleri ve yenilenmiş toplumsal bir talebin doğmasını sağlayan ihtiyaç türleri.

Bir birikim rejiminin işlemesinde vazgeçilmez unsur olan *kurumsal formlar* belirli bir toplumsal ilişkiler döneminin özgün boyutlarını temsil ederler. Bu formlar şunlardır:

- *parasal formlar*, yani ticari kişileri oluşturan ve ticari sistemlerin yeniden üretimine katılan temel toplumsal

ilişkilerin biçimleri;

- *"ücretli emek ilişkisinin görünümü"* yani, üretim araçlarının tipi ve toplumsal ve teknik işbölümü biçimleri, aynı zamanda işçilerin tüketimlerini kapitalist üretime bağlama şekilleri ile tanımlanan sermaye-emek ilişkisinin tarihsel türleri. Buradan birbirini izleyen üç "görünüm" ortaya çıkacaktır: Rekabetçi (19. yüzyıl), Taylorcu (19. yüzyılın sonundan itibaren), Fordist (1929 krizinin son bulmasıyla beraber);

- *rekabet formları*, bunlar şirketler arasındaki ilişkilerin iki büyük türünü ifade ederler: Rekabete dayalı (19. yüzyıl) ve tekelci (20. yüzyıl);

- *"uluslararası rejime dahil olma biçimleri"*, bunlar ulusal devletlerin dış dünya ile olan ilişkilerinin organizasyon biçimlerini saptamaya çalışır;

- ve son olarak, *devlet müdahalesi formları*, yani ekonomik ve toplumsal (kurumsallaşmış uzlaşmalar bütünü) biçimler ve ekonomik dinamiğe etkileri.

Düzenleme biçimi ise, temel toplumsal ilişkileri yeniden üretmek, yürürlükteki birikim rejimine destek olmak ve yön vermek ve ademi-merkezî tüm kararların uyumunu sağlamak için kurumsal formların işlemesiyle etkinlik gösterecektir.

Birikim rejimlerinin başarısı uzun bir büyümeyi, buna denk düşen ve düzenleme işlevini başaran "kurumsal formları" üretir, bu kurumsal formlar, birikim süreci yeni "sınırlara" dayanana kadar daha önceki dengesizlikleri ve çelişkileri yenebilecek şekilde birikim sürecinin ana çizgilerini yönlendirme ve yol gösterme işlevlerini yerine getirirler. Birikim süreci yeni sınırlara vardığında, geçici bir değişiklikten daha fazla bir şey olan krize bağlı kopmalar ve çatışmalar ortaya çıkar ve *belirli bir süre için varolan birikim rejimini* (melez rejimler hariç) "büyük krizler" izler. Düzenlemeci yazarlar, otuzlu yılların krizini 19. yüzyılın sonundaki büyük bunalımı ifade ederken kullandıkları gibi, çağımızın krizi için de *büyük kriz* kavramım kullanırlar (klasik krizleri ve *Juglar*ları ifade ederken kullandıkları "küçük kriz" kavramının tersi). Böyle bir büyük kriz ya "elverişsiz konjonktürel olaylar" karşısında etkisiz kalan düzenleme biçiminden (bu biri-

kim rejiminde kargaşa yaratacaktır) ya da birikim rejimini gerçekleştiren kurumsal yapıların sınırlarına varmasından (bu da düzenleme üzerinde etkili olmaktadır) doğmaktadır [9].

Düzenleme okuluna göre, "büyük kriz" olarak kabul edilen çağımızın krizi, 1950'den beri ABD ve Batı Avrupa'da etkinliğini sürdüren kitle tüketimine dayalı (ya da Fordist modele) yoğun birikim rejiminin "tükenmesinden" kaynaklanmaktadır. Bu birikim rejimi de kendisinin ve "tekelci düzenleme" sisteminin temelinde olan "kurumsal yapıların" "tükenmesine" ya da ortadan kalkmasına bağlıdır.

Demek ki aslında, çeşitli boyutlarıyla *Fordizm*'in krizi söz konusudur: Emek ve verimlilik, tüketim kalıpları, büyümenin toplumsal maliyeti gibi. İşçilerin, iş organizyonuna karşı direnmeleri ve verimlilik artışı ile karşılanamayan sosyal haklar talep etmeleri nedeniyle Fordist işleyiş krizdedir. Ama, verimlilikteki "tükenme" iş süreci krizinden (toplumsal neden) kaynaklansa bile, aynı zamanda "seri üretimin dengesizliği"nden (33) ve hızla değişen ve bu nedenle esneklik gerektiren talebe karşı üretimin Fordist organizasyonunun esnek olmamasından doğan ("teknik" neden) karşı-verimlilikten kaynaklanmaktadır.

"Tüketim kalıplarına" gelince, onlar da doğal olarak, verimsiz çalışmanın ve bunun maliyetinin artması ile beraber hizmet tüketiminin (hizmet sektöründe verimlilik ortalama verimlilikten daha düşüktür) gündelik tüketim içindeki payının artmasından kaynaklanan bir "tükenme" yaşadılar [21]. Aynı şekilde, düzenlemeci gelişmenin ve sanayi toplumundaki, kentlerdeki yaşam tarzına ve işgücünün yönetimine bağlı olarak artan *kollektif maliyetlerin* bir bölümünü karşılayan k mu harcamalarının sınırlarına gelindi.

Buna paralel olarak, "daha önceki rekabet formlarında bir istikrarsızlık" (altyapının eskimesinin, dayanıklı tüketim mallarına olan talebin olgunlaşmasının ve yeni sanayilerin gelişmesinin etkisiyle) yaşanması ve Amerikan ekonomisinin ve doların hegemonik rolünün zayıflamasıyla beraber, *uluslararası ilişkiler*deki istikrarın giderek

artan bir şekilde ortadan kalkması etkisini göstermeye başladı. Yani, birincisi ulusal ekonomilerin bağrında, diğeri uluslararası boyutta yaşanan iki krizin "birleşmesi" söz konusu oldu (34).

Böylece çağımızın "büyük krizinin" bağrında melez bir birikim rejimi ortaya çıktı: Kitle tüketimi olan ve özellikle eski verimlilik kaynaklarının "tükenmesiyle" damgalanmış, belirleyici ölçüde yaygın bir birikimin varlığı, bölüşümün kurumsallaşmasının sarsıntıya uğraması, talebin sürekliliğinde bir kopuş ve uluslararası ekonomik ilişkilerin yeniden oluşması [9] gibi. Burada da gerekli düzenlemeleri ve bağlantıları olmayan bir "birikim rejimi"nin çelişkisi ortaya çıkmıyor mu?

Krizin doğurduğu bu yeni akım, kapsamlı bir alternatif kuram ortaya atmadı ama tarihsel perspektifi ve bazı "toplumsal" boyutları dikkate almasıyla, neo-klasik iktisatçılar kadar ortodoks "Marksistlerin" dar ekonomist yaklaşımını kırmaya yarayan yeni bir yaklaşım geliştirdi. Ve bu akımın yazarları çağımızın en önemli sorunlarını ele alan çok anlamlı çalışmalarda bulundular; böylece, başkaca bazı yazarlar gibi, onlar da geçerliliği tükenmiş soyut modelleri doğrulamak amacıyla kuramda sürekli "marjinal" düzeltmeler yapma pratiğinden koptular.

Bize göre bu yaklaşımın bazı sınırları vardır [14]: Öncelikle, temel *kavramlarda* ve bunların eklemlenmesinde birtakım belirsizlikler içermektedir. Bunlar düzenleme biçimi kavramından ayrı olmayan "birikim rejimi" kavramı ve bunun yoğunluk derecesi ile ilgili olduğu kadar, daha önce belirttiğimiz gibi, "melez rejim" kavramı ile de ilgilidir. "Düzenlemeci" yazarların öne sürdükleri (farklı dönemlemelere bağlı) melez bir rejim türünün işin içine katılması, bizce, birikim rejimi kavramının kendisini sarsmaktadır. Çağımızın krizini açıklamakta temel bir rolü olan Fordist rejimin "tükenmesi" sürecine gelince, hem toplumsal hem teknik boyutu olan bu olgunun bizce "teknik" boyutu çok açık değildir. "Seri üretimin dengesizliği" aslında "çatışma noktaları"nın (35) ortaya çıkmasına bağlıdır ve bu nedenle sadece "işçilerin seri üretime direnç göstermelerinden kaynaklanan ek maliyetlerin", yani toplumsal bir olay olan iş süreci krizinin bir boyutu-

dur. Hızla değişen talep karşısında Fordist organizasyonun esnek olmamasına gelince, bu, ürün çeşitlemesini daha da şiddetlendiren ulusaşırı rekabetin kızışmasının bir sonucudur. Bu, inceleme alanı sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Bu okul, bize daha çok ulus merkezli gibi gözükmekte ve altmışlı yılların sonundan beri inceleme alanını değiştirerek gelişen *ulusaşırı* (36) mantığı dikkate almamaktadır: Bu yeni alan, batı merkezli dünya ekonomisidir. Kuramsal boyuta gelince, tarihsel bir boyut kazanmaya çalışsa bile, hâlâ çok iktisadi kalmakta ve bizce, ekonomik dinamiğin karmaşıklığını özellikle *yenilik* sürecini kapsamaya yetmemektedir, burada yenilik, doğuşu ve biçimleri itibariyle açıklanmaktan çok sadece tanımlanmaktadır.

Bowles-Gordon-Weisskopf'un radikal yaklaşımı: "Büyük işletmeler sistemi" krizi olarak Amerikan ekonomisi krizi

1983'te New York'ta yayımlanan *(Beyond the Waste Land)* son çalışmalarında [8], üç Amerikalı ünlü radikal iktisatçı savaş sonrası Amerikan ekonomisindeki genişlemeyi ve çağımızın krizini sağlam istatistiki ve ekonometrik bir temelde ele alan kuramlarını sundular. Bu, hem özgün hem de bazı Fransız kökenli çalışmalarla [9], [11] birçok boyutta birleşen bir çalışmadır.

Bowles, Gordon ve Weisskopf'a göre, savaş sonrası görkemli dönemin temel özelliği, herbiri kurumsallaşmış güç ilişkilerinin özgün bir bileşimini kapsayan sacayağı üzerine kurulu "büyük işletmeler sistemi"dir:

- *pax americana*, bu, dünyanın çok büyük bir bölümüne hakim politik, ekonomik ve askeri aygıt sayesinde merkez Amerika ile yabancı alıcılar ve rakipler arasındaki değişim ilişkilerini gözetir;

- *sermaye-emek uzlaşması*, bu, büyük işletmelerle kurumsallaşmış büyük sendikal örgütlerin toplu sözleşmeler aracılığıyla bağladığı Amerikan işçilerinin büyük bir bölümü arasında yeni bir ilişkiler sisteminin yerleşmesi demektir. Bu sistem, özellikle firmaları bağlayan bütün büyük ekonomik seçimlerde yönetimin ayrıcalıklarının meşruluğunun tanınması karşılığında ücretlerde düzenli bir artışı öngörüyordu.

- *yurttaş-sermayedar anlaşması*, bu, büyük işletmelerin toplumsal sorumluluklarıyla ilgili halktan gelen talepler ile yine bu işletmeleri yaşatan verimlilik mantığı arasındaki derin çatışmayı engeller. Bu "anlaşma" özellikle ekonomik faaliyetleri düzenlemek ve desteklemek ve büyümenin toplumsal maliyetini sınırlamak amacıyla devletin rolünün genişlemesi demektir.

Amerikan ekonomisini, 1965-66 yıllarından itibaren sermayenin verimliliğindeki düşme ve ekonomide göreli gerileme ile krize götüren şey, savaş sonrası *büyük işletmeler sistemindeki artan erozyondur*: Bu erozyon "güç ilişkilerinin her üçünde de *çatışmaların* ortaya çıkması ve sistemin yapısının gerektirdiği bağımlılık ilişkilerine yabancıların, işçilerin ve Amerikan vatandaşlarının karşı çıkması" nedeniyle olmuştur. Buna bağlı gelişmeler şunlardır:

- Amerika'nın, diğer ülkeler karşısındaki rekabet gücüne bağlı olarak, uluslararası egemenliğinin azalması (bu rekabet gücü Amerikan askeri aygıtının göreli önemine ve gücüne atfediliyordu);

- gelir dağılımının eşitsizliği ve birçok toplumsal hareketle karşı çıkılan ırk ve cinsiyete dayalı işsizlik nedeniyle ve aynı zamanda yeni kuşak işçilerce iş organizasyonunun reddedilmesi (önemli *turn-over*, sıksık grev) nedeniyle "büyüme için işbirliği" diye de adlandırılan sermaye-emek uzlaşmanın çökmesi; işletmelerin güçlerinin erozyona uğraması, bunların ücretleri emme ve işin yoğunluğunu artırma kapasitelerini düşürüyordu, bu nedenle de işgücü üretkenliği ve sermayenin getirisi azalıyordu;

- kâr mantığının eleştirilebilmesi birçok toplumsal hareketin sonucunda ortaya çıkmıştı (tüketici hareketleri, ekolojik, hareket, antinükleer hareket). Bu hareketlerin sürdürdükleri sağlık, güvenlik, hava kirliliği kampanyaları, başarıları nedeniyle doğal ve enerji kaynaklarının maliyetinin artmasını beraberinde getirdi (bu şekilde antinükleer hareket, bu sanayiyi, yarattığı tahribatın maliyetini yüklenmeye mecbur etti, bu da nükleer sanayinin gelirini düşürdü).

Böylece üç radikal yazar, krizi, Amerikan kapitalizminin toplumsal ilişkileri ile kurumlarının genel uyumunu

ve bunun, kendi başarısı yoluyla giderek sarsılmasını inceleyerek çözümlediler ve çağımızın krizinin incelenmesini uzun ritimlerin engin çerçevesine yerleştirdiler.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇAĞIMIZIN KRİZİNİN İNCELENMESİNDEN UZUN RİTMLER KURAMININ YİNELENMESİNE

Yetmişli yılların başında, konjonktürün yön değiştirmesi ile beraber II. Dünya Savaşı'nı izleyen istisnai büyüme döneminden çıkılmış ve uzun (tamamlanmamış) bir bunalım dönemine girilmiştir; bu olgu *Long Waves*, uzun dalga analizlerini yeniden çok güncel hale getirmiştir. Acaba gerçekten, yaklaşık çeyrek yüzyıl süren hızlandırılmış bir genişleme döneminden sonra uzun ritmlerin şemasına uygun bir bunalım dönemi mi yaşıyoruz? Konuyla ilgili yorumları aynı olmasa bile bu görüşü benimseyen yazarların sayısı gittikçe artmaktadır. Bu gelişmenin kanıtı ise bu konu ile ilgili yayınların [26] ve uluslararası sempozyumların sayısındaki artıştır (37).

Ayrıca, *yenilenmiş* bir uzun devinimler yaklaşımı, çağımızın krizi üzerine yeni katkılarda bulunan değişik yazarların görüşlerini daha genel bir şemada birleştirme olanağı vermektedir.

1. Bazı Yeni Kuramsal Yorumlar

Uzun dalga konusunda çok değişik nitelikte yeni çalışma ve tartışmalara rastlanmaktadır. Bazı tümevarımcı araştırmalarda, Kondratieff tarafından başlatılan [19] ve özellikle Imbert [18] tarafından sürdürülen uzun çevrimlerin istatistiki kaynaklardan yola çıkarak aydınlatıldığı çalışmalar yeniden ele alınmaktadır. Uzun çalkantıların tartışılmaz deneysel temellerini ortaya koymak amacıyla yapılan bu istatistikler çeşitli oldukları kadar da karmaşıktırlar. Bu araştırmalar temel bazı verileri doğru değerlendirdikleri için başarılı sayılırlar; ama bu araştırmalar, şu ya da bu istatistiki yöntemi ya da göstergeyi, onları gerçekten anlamlandırmaya elverişli bir yorumdan ba-

ğımsız olarak ele aldıkları için -bazı göstergeler inandırıcı sonuçlara ulaşsa bile- çok önemli bir eksikliği içermektedirler [7] (38).

Tam tersine, tümdengelimci nitelik taşıyan çalışmaların çok büyük bir bölümü, uzun devinimlerin varlığı hipotezinden yola çıkarak, bunlara bir yorum getirme, yani açıklayıcı bir şema inşa etmek ile uğraşmaktadırlar (39). Bu çağdaş çalışmalar arasından tekelci devlet kapitalizmi okulu dışında, çok önemli bazıları Schumpeterci görüşün etkisi altındadır; ileride de inceleneceği gibi Mensch'in, Freeman ve ekibinin çalışmaları teknik yeniliklerin önemini vurgulamaktadırlar [15]. Örneğin Mandel [23] ya da Perez [7] gibi araştırmacılar ise bazı toplumsal ve kurumsal faktörlere de önemli bir rol yükleyerek, bir önceki yaklaşıma kısmen bağlı kaldılar. Toplumsal ve kurumsal faktörler ise Bowles-Gordon-Weisskopf'un analizlerinde temel role sahiptirler.

Tekelci Devlet Kapitalizmi Okulu Olarak Anılan Fransız Marksist Okulu ve Aşırı Sermaye Birikimi

Bu okul (40) tekelci devlet kapitalizmi ismini almıştır, çünkü bu başlık altında devletle büyük sermaye arasındaki, çok kaynaşmış gibi görülen ilişkileri konu alan çok tartışmalı bir çalışma ortaya koymuştur. Bu okul çağımızın krizi ile ilgili analizini uzun ritmler çerçevesinde, özellikle Paul Boccara (41) ve Louis Fontvieille'in (42) çalışmalarında ele almıştır. Dışsal faktörleri öne çıkaran (uluslararası pazarın bozulması) liberal iktisatçılardan farklı olarak, bu yazarlar, krizin nedenlerini öncelikle *içsel* kabul etmişler ve özellikle Fransız krizini incelemişlerdir (onlara göre dünya krizi, kaynağı aynı olan ulusal krizlerin sadece bir çeşit toplamıdır).

Bu yazarlara göre, krizin kaynağı sermayenin aşırı birikimini sağlayan süreçte aranmalıdır (yatırılmış sermayenin "normal" getiri kapasitesine oranla daha fazla birikmiş olması) ve kriz, sermayenin getirisinde bir düşme ve yatırım oranının artmasıyla beraber altmışlı yılların sonunda özellikle ABD ve Fransa gibi büyük kapitalist

ülkelerde ortaya çıkmıştır. Yani, uzun çevrimlerin açıklanması konusunda, Marx'ın klasik çevrimlerle ilgili yaptığı özgün kuramsal şemanın bir *başka bağlamda* kullanılması söz konusudur.

Ama, burada, "oldukça süreklilik arzeden" bu aşırı sermaye birikimi, uzun genişleme dönemi sırasında sermayenin emeği ikame etmesinden kaynaklanmaktadır (bundan dolayı birikmiş teknik sermayede, gerçekleşen kâr oranına göre bir aşırılık ortaya çıkar). Fontvieille'e göre bu durum birim ürün başına kullanılan sermayenin azalmasına, talebin artmasıyla sonuçlanacak olan ücretlerin artmasına ve kâr oranının yükselmesine (işgücü üretkenliğinin artmasına, bu unutulmuştur) izin veren ve yeni tekniklerin kullanılması anlamına gelen "yapısal dönüşümler"le sonuçlanacaktır.

Aşırı sermaye birikimi süreci, uzun konjonktürdeki yön değiştirmeyi anlamakta yardımcı olabilir, (klasik krizlerle uzun çevrimlerin yön değiştirmeleri arasında bir çakışma sözkonusudur) ama böylesi uzun aşırı sermaye birikimi dönemlerinin nasıl meydana geldiğini ve nasıl sürdüğünü anlatmamaktadır (uzun bunalım klasik çevrimleri içerdiği halde), aynı şekilde uzun çalkantıların rolü ve sonuçlarını da açıklamamaktadır. Tekelci devlet kapitalizmi okulunun kuramcıları uzun çalkantıların *özgün* niteliğini ve karmaşıklığını gerçekten kavramışa benzememektedirler.

Bowles-Gordon-Weisskopf ve Birikimin Kurumsal Temelleri

Amerikalı radikal iktisatçılar Bowles, Gordon ve Weisskopf'ın çağımızın krizi ile ilgili analizlerini, uzun ritmlerin en genel çerçevesi içinde ele aldıklarını daha önce belirtmiştik. Bu yazarlar -özellikle D.M. Gordon(43)- sorunu sermaye birikiminin aşamaları açısından ele almaktadırlar. Bu büyük aşamalar, II. Dünya Savaşı sonrası "büyük işletmeler sistemi" gibi özel "kurumsal temeller" üzerine oturtulmuştur. Bu kurumların etkin çalışması, bir süre için, sermaye birikimine izin verecek ve büyük ekonomik altyapıların (demiryollarının inşası gibi) etki-

siyle bir genişlemeyi teşvik edecektir.

Bu kurumsal bütünlük (ki bunun kuramsal analizi eksiktir) çok geniştir ve sanayi yapılarını ve rekabet biçimlerini kapsadığı kadar işgücünün konumunu, sendikaların rolünü ve uluslararası ekonomik ve politik ilişkileri de kapsar. Uzun genişleme dönemi süresince etkinliğini sürdüren bu kurumsal bütünlük, konjonktürün yön değiştirmesine ve "evrensel bir kriz"in ortaya çıkmasına neden olan bazı çelişkilerle sarsıntıya uğrayacaktır. Evrensel kriz kavramının çift anlamı vardır: Kriz ulusal sınırları tanımamaktadır ve etkileri dar anlamda iktisadi alan içine sıkışmamıştır; tam tersine günlük yaşamın bütün boyutlarını etkilemektedir. Öyleyse, kriz yeni kurumsal temellerin yerleşmesini empoze edecektir.

Ernest Mandel ve Birbirini İzleyen Makine Sistemleri

Mandel'in "uzun dalgalar" konusunda sunduğu yorum, kâr oranı hareketleri ve onu etkileyen faktörler üzerine oturtulmuştur [23]. Başkaca yazarlar gibi, o da "dalga" *(Long Waves)* terimini, bir otomatiklik içermediğinin altını çizmek için, çevrim terimine tercih etmiştir. Tam olarak ifade etmek gerekirse, Mandel genişlemeci konjonktürün yön değiştirmesini içsel bir süreçle açıklar; buna karşılık, bunalımdan çıkışın ekstra-ekonomik bazı dışsal faktörlerden kaynaklandığını (Troçki'nin tezi) öne sürer.

Schumpeter gibi Mandel'e göre de, uzun genişleme evresi özel tür bir makineyi merkezine alan *teknolojik bir devrimin* uygulanmasına bağlıdır. Bu makineler, önce dokumacılıkta kullanılan, zanaatçılarca üretilmiş ve buhar gücü ile çalışan makineler; sonra lokomotif gibi, sanayi ürünü, uzmanlarca kullanılan buharlı motor ile çalışan makineler; daha sonra yarı-nitelikli operatörlerce kullanılan ve elektrikli motorla çalışan (otomobil sanayinde olduğu gibi) makine sistemleri ve son olarak elektronik teknolojisi sayesinde gerçekleştirilen yarı-otomatik sistemlere entegre olmuş seri üretim yapan makinelerdir.

Ama Mandel, her makine sisteminin başka tür bir iş organizasyonunu öngördüğünü ve birinden diğerine geçi-

şin iş koşullarında niteliksizleşmeye yol açtığı ölçüde işçilerin direnişiyle karşılaştığını söyler. Bu geçiş, ona göre toplumsal mücadeleler karşısında, uzun genişleme dönemi sonunda iş saatinin uzatılması ya da işin yoğunlaştırılması ile kâr oranındaki düşmeye engel olunamaması nedeniyle, sermayenin baskısı ile olur. ("Sürekli teknolojik devrimin olanaklı kıldığı iş organizasyonundaki her dönüşüm, sermayenin sömürü oranını [23] ve kontrol araçlarını artırması karşısında işçi sınıfının direnişini kırmak için bilinçli girişimleri sonucu ortaya çıkmıştır.")

Uzun bunalımdan çıkış, kâr oranı eğiliminde bir değişme yaratacak olan ve "yavaş yavaş oluşan" teknolojik devrimin uygulamaya konulmasına izin veren dışsal bir faktörün -duruma göre değişen- etkisi ile gerçekleşecektir, bu devrim yeni bir makine sisteminin çevresinde ortaya çıkar. Bu noktada Mandel, uzun bunalım dönemi boyunca çok sayıda temel yeniliğin ortaya çıktığını gözler önüne seren Alman iktisatçı Mensch'in (44) çalışmalarına dayanmaktadır.

Mandel'in çalışmaları ilginç noktalara değinse bile özellikle uzun bunalımdan çıkışın açıklanması konusunda yetersiz kalmaktadır, ileri sürülen "dışsal" faktörler gerçekte iktisadi sistemin çelişkilerine yakından bağlıdır. Öte yandan, teknolojik devrimlerin doğuş süreci çok açık değildir.

Christopher Freeman ve Tekno-Ekonomik Paradigma

İngiliz iktisatçı Christopher Freeman'ın Sussex Üniversitesi'nde yürüttüğü son çalışmalar (özellikle J. Clark, C. Perez ve L.L.G. Soete ile birlikte yapılan (45)) bu son temanın incelenmesinde çok yararlı bazı unsurları ortaya çıkardı. Bu yazarlar, uzun çevrimlerin, Schumpeter'in uzun dalga kuramının temel unsuru olarak görülen "tekno-ekonomik paradigma"daki (Perez) (46) değişmelere denk düştüğünü kabul etmektedirler. Paradigmanın değişmesi, yüksek üretkenlik ve kâr oranı elde etmek için aşağı yukarı tüm sanayide mühendislik ve yönetim alanında hakim olan düşünce yapısında radikal bir dönüşüm

anlamını taşımaktadırlar. Yeni paradigma, uzun bunalım süresince tartışmasız avantajlarını yavaş yavaş sergileyerek eski paradigmanın bağrında gelişir ve ortaya çıkar. Bu yeni paradigma uzun bunalımın sonunda, çok sayıda "radikal yenilikler"i (Mensch, 1975), ufak değişiklikler yapan yenilikleri ve hatta çok sayıda "yeni teknolojik sistemler"i (47) doğurur ve buna bağlı olarak yeni bir egemen "teknolojik rejim"in temellerini atar. Ama bu rejim, ancak yeni bir sanayinin motor sanayi haline gelmesi ile sonuçlanan yapısal düzenleme krizinden ve aynı zamanda derin *kurumsal ve toplumsal değişmelerden* sonra ortaya çıkabilir.

Carlotta Perez bu son noktanın altını ısrarla çizmektedir [7]. Bu yazar, uzun bunalımı tekno-ekonomik alt sistem ile toplumsal-kurumsal çerçeve arasındaki uyumsuzluğun bir belirtisi olarak algılar, aynı yazara göre uzun genişleme ise bu iki alanın olumlu bir etkileşim dönemine tekabül etmektedir. Ona göre, söz konusu uyumsuzluk başladığı andan itibaren, bunalım, yalnızca üretim alanında değil, aynı zamanda toplumsal ve kurumsal alanda da yaratıcı bir yıkma süreci haline gelir.

Freeman ve Perez'e göre, her yeni paradigmanın bağrında, pardigmanın *anahtar faktörü* olarak özgün bir *girdi* ya da *girdiler* bütünü bulunur ve bu, üç önemli koşulu yerine getirir: Göreli olarak biraz yüksek ama sonra hızla azalan bir maliyet, uzun dönemde sınırsız bir tasarruf olanağı, birçok üretim sürecinde kapasite artışı. Böylece Freeman ve Perez'e göre, bu anahtar faktör rolünü, sanayi devrimi sırasında işgücü ve pamuk maliyetinin düşük olması, 19. yüzyıl ortasında kömür maliyetinin ve buhar enerjisine dayalı taşımacılığın ucuz olması, üçüncü uzun genişleme döneminde çelik maliyetinin düşük olması ve 1945 sonrası genişleme döneminde petrol ve petrole dayalı ürünlerin (petrokimya, sentez kimyası) ucuz olması aracılığıyla oynamıştır. Freeman ve Perez'e göre bu anahtar faktörlerin herbiri yeni paradigma gelişmeden önce ortaya çıkarlar ve kullanılmaya başlanırlar. Bununla birlikte bütün olanaklarının kullanılması ve yukarıda sayılan koşulları yerine getirebilmesi ancak bir önceki anahtar faktörün ve ilgili teknolojilerin verimliliği artırma ve

yatırımları kârlı hale getirme kapasitesinin sınırlarına varıldığında ortaya çıkacaktır. Eski paradigmanın gölgesinde gitgide ortaya çıkan sınırlı büyüme, derin ekonomik, toplumsal ve kurumsal değişmelerle tanımlanan geçiş dönemi boyunca (uzun dalganın bunalım dönemi boyunca) çözüm için yoğun ve uzun süreli araştırmaları gerekli kılar.

Bu yazarlara göre, son kriz, ucuz petrole ve petrol ürünlerine dayalı dev firmalar tarafından yürütülen kitle üretimine yönelik teknolojik rejimden, yeni yeni kurulmaya başlanılan düşük maliyetli (daha da düşecek olan) mikro-elektronik ürünlere dayalı, ve basit bir otomasyon sistemini aşan, *dizayn*, üretim, yönetim ve pazarlama faaliyetlerinin integre bir sistemi olarak çalışan bilgi yoğun bir üretim organizasyonuna geçişte ortaya çıkmaktadır. Freeman ve Perez'e göre elektronik ve enformatik sanayi, esnek üretim koşulları ve bilgisayarlara gitgide daha çok integre olarak hızla değişme göstermesi sayesinde yeni motor sanayi haline gelmektedir. Doksanlı yıllarda egemen sanayi haline gelmeye aday bu yeni teknolojik rejimin unsurları eski sistemin bağrında yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır ve egemen olmadan önce yeni teknoekonomik paradigmayı oluşturmaktadır.

Freeman grubu tarafından yürütülen çalışmaların önemi, bizce, anahtar faktör üzerine oturtulmuş olan yeni paradigmanın ve bu yeni paradigmanın büyük çapta etkili olmasını sağlayan ve bir genişleme evresini başlatan yeni teknolojik rejimin egemen hale gelmeden önce katedilmesi gereken uzun yolun altını çizerek "teknolojik devrim" nosyonunun önemini vurgulamalarında yatmaktadır. Ancak, böyle oluşan teknolojik devrimler kesintili dalgalar halinde ortaya çıkan temel yeniliklerden farklı olarak tanımlanabilirler; çünkü, yeni bir teknik temel çevresinde bir paradgimanın *aşamalı* zaferini dile getirmektedirler. Bu nedenle, toplumsal sonuçların dışlandığı, dar bir alanda kendilerini ifade etseler bile, bu çalışmalar uzun ritm analizlerini önemli ölçüde zenginleştirmişlerdir. Yaklaşım yöntemleri tek başına belirleyici rolü oynayan tek yönlü teknolojik gelişmeyi öne çıkarır. Bu yaklaşımın neden kabul edilemez olduğunu daha önce göster-

miştik.

Aslında Mandel'in ve Freeman'ın (ve tabii ki Schumpeter'in) yaklaşımları arasında gayri iradi bir benzeşme vardır ve bu yaklaşımlar birbirini tamamlamaktadırlar, aynı şekilde bunlar, "düzenlemeci okul" ve Amerikan radikalleri için de geçerlidir, her biri diğerinin açıklayıcı niteliğini güçlendirmektedir (birbirlerinden habersiz olmalarına rağmen...). "Birikim rejimi" sadece bir "teknolojik rejim" üzerine yani egemen "tekno-ekonomik paradigma" (Freeman'ın verdiği anlamda) üzerine kurulu olursa işleyebilir. Bunlar, özel bir makine sistemine (Mandel) sıkısıkıya bağlı bir iş organizasyonu formunu öngörürler, ya da, daha genel olarak birikim rejimi düzenlemeci kurumların varlığını ve işleyişini kapsamaktadır (de Bernis, Amerikan radikalleri ve düzenlemeci okul).

Biz bu türdeki karmaşık bir bileşik temel üzerinde (başka boyutları da işin içine katarak) "üretken düzen" kavramını oluşturduk (bugün özellikle Freeman'ınki gibi yeni katkılarla zenginleşmiş olarak).

Bu yeni tür araştırmalar bize, kaçınılmaz ve büyük ölçüde tamamlayıcı gözükmektedir. Bununla birlikte, bize göre, uzun dalgaların da klasik çevrimler gibi tartışmasız bir statüye erişmesi ancak, verilerin işlenmesi tutarlı ve içsel bir *açıklayıcı şemanın* hazırlanması çerçevesinde olduğu zaman gerçekleşecektir. Bu açıklayıcı şema (bulgulara ve işleyişe dayalı olmaktan çok) kapitalist ekonominin bütün dinamiğini anlamaya yönelik mantıklı bir kuramsal temel inşa etmelidir.

2. "Düzenli" Genişleme Dönemi İle Değişim Evresinin Münavebesi Olarak Uzun Ritmler

Yöntem Sorunu

Uygun olarak seçilmiş ve düzenlenmiş istatistiki verilerin mantıklı bir şekilde işlenmesi sorunu, ekonomik ritmlerin ciddiyetle incelenmesi açısından çok önemlidir. Daha önce gördüğümüz gibi 19. yüzyıldaki ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki *klasik krizlerin (Juglar)* saptanması çok kesin kriterlere (üretimde, fiyatlarda ve kârlarda ani

düşmeler, işsizliğin artması, çok sayıda iflas) dayanılarak yapılıyordu, ama aynı zamanda, dönemin vakanüvislerinin yazılı çalışmalarına dayalıydı; öte yandan, kesin, oldukça sağlam ve tartışmasız kuramsal yaklaşımlar üzerine kuruluydu.

Asıl olarak Kondratieff tarafından açıklanan *uzun çalkantılar* sorunu ise sürekli bir tartışma konusu oldu (özellikle fiyat ve üretim hareketlerindeki uyum sorunu) ve bu tartışmalar her zaman sadece bilimsel kaygılarla yapılmıyordu. Öyle ki, otuzlu yıllarda kapitalizmin "büyük kriz" nedeniyle ortadan kalkacağının kesin olmadığını söyleyen Kondratieff'in görüşlerinin çürütülmesi Sovyetler Birliği'nde politik bir gereklilik haline gelmişti...

Güvenilir ve mantıklı dizilerde bile, verilerin yorumlanmasında hiçbir istatistiki yöntemin tarafsız olmadığı -yararlı olmalarına rağmen- bilinmektedir ve hep akılda tutulmalıdır; *krizler, açıklanabilmek için önce bir çeşit yeniden inşa edilmelidirler ve inşa edilebilmek için açıklanabilmelidirler.* Öyle ki çok tutulan bu yöntem -hayali analiz- ancak "düzeltilmiş" (48), yani dönüştürülmüş diziler üzerinde sonuç verebilir; bu nazik prosedür ateşle oynamak gibidir (Adelman, 1965).

İstatistiki analiz ile tarihi ve iktisadi analiz sürekli bağlantı içinde olmalıdır (üstüne üstlük sadece dört tane "dalga" vardır ve bu küçük sayı bazı yazarlara göre, analizin doğruluğuna engel teşkil etmez). Ve uzun dalga ya da çalkantılardan, uzun devinim ya da *ritmlerden* söz edebilmek için (mekanik bir yorumdan kaçınabilmek için çevrim kavramını dışlıyoruz) sadece çalkantıların yinelenen niteliğini ve *oldukça* düzenli olduğunu gözler önüne sermek yetmez, aynı zamanda *açıklayıcı prosedürün* de yinelenen niteliğini göstermek gereklidir.

19. yüzyıldan beri üretken kapitalizmin ritmleri söz konusu olduğuna göre, sadece *kapitalist* dünyaya has göstergeler ve bağlantılı ülkeler dikkate alınabilir, yani sınai faaliyetlere ilişkin göstergeler (toplam üretim ya da motor sanayinin üretim miktarı, toptan fiyat indeksi, dış ticaret göstergeleri) ve doğaldır ki, sadece gerçekten sanayileşmiş ve hızla sanayileşme yolundaki ülkelerin göstergeleri dikkate alınabilir (49).

Bize göre, çağımızın temel kriz kuramları ve uzun devinimler üzerine yapılan son çalışmalar, uzun devinimlerin varlığına ilişkin niceliksel (50) planda "çürütülemez" kanıtlar getirmekten çok, güçlü bulgularla uyumlu yorumlar önermekle ilgilenmektedirler. Bu yorumlar, dönemine ve ülkesine göre kısmen belirgin, kısmen uzun olan genişleme dönemleri ile büyümenin yavaşladığı dönemlerin birbirlerini izlediklerini gösterebilmek için yeterince güçlü olmalıdırlar.

Çünkü, birçok çalışmanın ortak vargısı, sözkonusu iki dönemin birbirini izliyor olmasının kabul edilmesidir. Tüm mekanik yaklaşımlar reddedildiği andan itibaren (çevrim kavramının kullanılmasından kaçınıldığı gibi) ve tersine, uzun genişleme döneminde sermaye birikimi koşullarını aşama aşama sarsıntıya uğratan karmaşık faktörler ortaya çıkarıldığında, çalışmalarda görülen ortak noktanın, "uzun ritmlerin" kapitalist ekonominin dinamiğini anlamaktaki temel faktörlerden biri olarak *fiilen* kabul edilmesi olduğu görülebilir.

Öne sürdüğümüz ve burada sergileyeceğimiz yorum diğerlerinden bağımsız (51) bir şekilde inşa edilmiş olsa da ve farklı bir sorunsalda yer alsa da, gerek daha önce incelenmiş önerileri içine almak (çok boyutlu niteliğinden dolayı) gerek onlar tarafından zenginleştirilmiş olmak açısından anlamlı gözükmektedir.

Sanayi kapitalizminin uzun tarihini ve değişim evrelerini -"uzun bunalımları"- dikkate alarak alışılagelmiş gösterimlerden farklı bir açıdan, uzun devinim yaklaşımını yeniden ele almaya yöneldik. Aslında bu yaptığımız, *uzun toplumsal konjonktürün* seyrini, dünya ekonomisinin bağrında bulunan kapitalizmin tarihsel gelişiminin genel çerçevesi içine yerleştirerek incelemek ve bu seyrin *anlamını* orada aramaktır.

Birbirini İzleyen Üretken Düzenler, Ekonomik Dinamik ve Uzun Ritmler (52)

Buradan itibaren, önerdiğimiz analiz "üretken düzen" nosyonu ile ilişkili olacaktır. Bu nosyon, ekonomik sistemin oldukça düzenli bir birikim dönemi boyunca etkin

olarak işlemesini sağlayan faktörler bütününü belirtmektedir. Bu kavram, ekonomik artığın üretimini ve sermaye birikimini sağlamak amacıyla sistemin çelişkilerini bir süre için aşmaya muktedir, oldukça tutarlı bütünsel bir *düzenin* varlığını vurgulamaktadır. Bu bütünsel üretken düzen kavramı hem bir dönem boyunca birikimin ve büyümenin koşullarını belirleyen hem de gözlemlenen gelişmeleri açıklayan faktörlere tekabül eden birçok bileşkeyi bir araya toplamaktadır.

Burada, sermayenin birikim tarzı nosyonundan hareket edilmektedir, bu nosyon, kapitalizmi bir üretim tarzı olarak yapılandıran iki toplumsal ilişkinin aldığı formu temsil eder. Bu formlar söz konusu iki ilişkinin özünün devam etmesi için değişim gösterirler (kısmen dönemsel olarak). Bu iki toplumsal ilişki formunun ilki;

- sermaye/emek ilişkisinin aldığı somut formdur, yani ücretli emek ilişkisinin formu: İşgücünün istihdam koşulları ya da kullanım biçimi yani sömürü biçimi (özel olarak "teknik" işbölümü, ücretin göreli düzeyi, oluşumu ve harcanması). Bu konuda düzenlemeci okulun ücretli emek ilişkisi ile ilgili çalışmaları kadar Jean-Paul de Gaudemar'ın [25] çalışmaları ile de birleşiyoruz. Bu çalışmalar uzun dalgalarla uyumlu "disiplin çevrimlerinin" ve "disiplin krizlerinin" varlığını ortaya koymuştur (burada disiplin, fabrikada düzenin sürmesi amacıyla yetkinin uygulanması ve buna uyulmasına yönelik iş organizasyonu formu anlamına gelmektedir). Böylece doğrudan zorlayıcı denetleme tekniklerinden farklı toplumsal kontrol biçimlerine geçilmektedir. Sonuncusu disiplinin "bilimsel" bir sistem olarak (Taylorizm) kabul edilmesiyle sonuçlandı.

- sermaye içi ilişkileri yöneten yerleşik ekonomik formlar; bir başka deyişle sanayi ve finansal yapı türleri ve *rekabet* koşullarıdır; bu formların gözlemlenmesi, kapitalizmin "rekabetçi" çağı ile "tekelci" çağının (19. yüzyılın son yıllarında başlayan) kesinlikle ayırdedilebilmesini sağlar. Tekelci çağın doğuşu genellikle 19. yüzyılın sonundaki "büyük bunalım" ile, bitişi ise otuzlu yıllardaki "büyük kriz"in özgün düzenleme biçiminin başlangıcı ile karıştırılır.

Temel toplumsal iki ilişkinin özgün toplumsal konjonktürüne adapte olan bu iki temel direğin önemi başka yazarlarca da vurgulandı; örneğin bunları "kurumsal formlar" arasına dahil eden düzenleme okulu yazarları, G. de Bernis ve savaş sonrasında Amerikan ekonomisinde genişleme şemasının ana hatlarını çizmek için birikimin kurumsal temellerini ve özellikle "büyük şirketler sistemi"ni -ki bu sistem özel bir sermaye/emek uzlaşması üzerine kuruluyordu- ele alan Amerikan radikal iktisatçıları bunların arasında sayılabilir.

Yeniliklerin sonucu olarak ortaya çıkan maddi *"üretici güçler"in türleri* ise somut içerikleriyle ele alındılar. Birçok yazarın belirttiği gibi (Kondratieff ve Schumpeter'den, Mandel ve Freeman'a) uzun genişleme dönemlerinin herbiri ("birikim rejimi" tarafından yönlendirilen) özgün bir *teknik temel* üzerine kurulmuşlardır. Bu özgün teknik temeller, özel teknik sistemler (kendileri de evrim geçiren) tarafından ve yeni bir tekno-ekonomik paradigmadan yola çıkarak belirli bir dönem boyunca ekonomik faaliyetleri sürükleyen ve kendi üzerinde toplayan motor sanayiler tarafından (François Perroux'nun kullandığı anlamda) oluşturulurlar (Freeman'ın "teknolojik rejim" kavramı bu nedenle akla yakındır). Bu teknik sistemler, Mandel'in yaptığı gibi dönemselleştirilebilen ve toplumsal talebi doğuran üretilmiş ihtiyaçların türüne bağlı, belirli işbölümü türünden ayrılamaz.

Gerçekten son çalışmaların tümünün gösterdiği gibi, "teknik ilerleme" tek yönlü, kendiliğinden gelişen bir olgu değildir, bağrında doğduğu tarihsel çerçeveden bağımsız olamaz ve sonuç olarak evrensel değildir, yani ülkeden ülkeye bir toplumsal sistemden diğerine sorunsuz olarak transfer edilemez. Bazı çalışmalar, temel yeniliklerin *karmaşık toplumsal bir ürün* olduğu olgusunu ortaya koymuşlardır. Bu yenilikler ayrıca ekonomik çatışmaların ve büyük silahlı çarpışmalar gibi toplumsal mücadelelerin (yenilik/çatışma arasındaki ince diyalektik uyarınca) hem nesnesi hem de sonucudurlar [13] ve onlar tarafından belirlenmişlerdir: Bu, yeniliklerin "toplumsal damgalanması" olarak adlandırdığımız şeydir. Böyle kabul edildiği andan itibaren, büyüme sadece niceliksel ola-

rak ölçülebilecek (egemen ideoloji budur) evrensel bir olgu olmaktan çıkar; tarihsel olarak birçok büyüme *türleri* olmuştur (53) ve olmaya devam edecektir, bunlar özellikle teknik sistemler ve tümüyle yeni işbölümü tarzları üzerine kuruludurlar, çünkü yenilikleri biçimlendiren ve gerçekleştirenlerin farklı toplumsal projelerine hizmet etmektedirler (bağlantısız veya "içsel" gelişme, demokratik sosyalist bir toplumun kurulması...).

Tarihsel olarak, bir dönem için "büyüme"nin somut kapsamı (birikim türü, teknik sistemler, iş organizasyonu, tatmin edilecek ihtiyaç türleri) ve "birikim rejimi" ve "teknolojik rejim", çelişkileri ve çatışmaları aşmak ve ekonomik ve toplumsal yeniden üretimin gereklerini yerine getirmek için, uzun bunalım dönemlerinin oluşturduğu "toplumsal labaratuvarlar"ın gerçek ürünleridirler. Bugün, yaygın söylemin tersine, iş sürecinin Taylorizasyonunun (Taylorizm sonra da Fordizm'in) tarafsız bir "bilimsel organizasyon" ve makineleşmeden doğan teknik bir gereklilik olmadığı bilinmektedir. Bu gelişim, aslında *toplumsal* bir gerekliliğe tekabül eden işgücünün çalıştırılması ve kontrolünün çok etkin *bir* formudur. Başka formlar sözkonusu olabilirdi ve hâlâ da olabilir -bağımsız atölyeler gibi.

Böylece, teknik temelin ve iş/ücret/tüketim eklemlenmesinin tanımlanması için gerekli (ve tamamlayıcı) kavramlar olan "teknolojik rejim" (Freeman) ve "birikim rejimi" (düzenlemeciler) kavramları, *büyüme türü*nün somut olarak belirlenmesiyle tamamlanmalıdırlar. Büyüme türünün bilinmesi somut bir üretken düzenin işleyiş tarzının ve aynı zamanda onu yavaş yavaş sarsacak olan yeni çelişkilerin doğuşunun iyi anlaşılmasını sağlayacaktır: Böylece, "iş süreci krizi" Fordist organizasyonun tohumunda bulunacaktır.

Dünya ölçeğinde iş bölümü türleri ve daha kesin olarak, batı "dünya-ekonomisi" ölçeğinde iş bölümü, dikkate alınacak temel unsurdur. Çünkü, başlangıcından beri kapitalizmin merkezi niteliği, onun "kozmopolit" niteliği ve genişlemeciliğidir ve hiç bir ülke kapitalizmin yayıldığı alanın içine yerleştirilmeden sadece kendi dinamiği çerçevesinde ele alınamaz. Bu alan II. Dünya Savaşı'ndan

sonra ABD'nin elegeçirdiği ondan önce uzun yıllar boyunca -1929 krizine kadar- İngiltere'nin sahip olduğu egemen ekonominin çevresinde örgütlenir. Bu alan birçok hiyerarşiyi içeren karmaşık değişim ilişkileri bütünü tarafından *yapılanır*. Bu ilişkilerin bilinmesi, yayılan dünya pazarının rolü kadar birikim tarzı ve rejiminin, krizlerin ve aynı zamanda büyüme ve teknoloji türlerinin rollerinin anlaşılmasına izin verir. 19. ve 20. yüzyıl boyunca, batı "dünya-ekonomisi" kendi iç yapısı çerçevesinde genişlemiş ve gelişmiştir, dünya pazarı, ya gelişmiş kapitalist ülkelere (ABD, Kanada, Almanya, Japonya) yeni ülkelerin katılımlarıyla ya da temel madde ihtiyacını gidermek ve metropollere pazar bulmak amacıyla kolonilerin fethedilmesi yoluyla genişlemiştir. Bu emperyalist davranışın, uzun bunalım dönemleri süresince daha etkin olduğu görülebilir, en temel koloni paylaşımları bunalım dönemlerinin sonu ve genişleme dönemlerinin başında meydana gelmiştir (ama ilişki kesin değildir).

Sermayenin birikim tarzı ve büyüme türü, kapitalist "üretim tarzı"nın uğradığı değişiklikleri, tarihsel gelişmesinin geçirdiği aşamalar boyunca tanımlamaya izin verse bile, dünya ölçeğinde işbölümü, bu evrim sürecinin daha anlamlı bir çerçevede ele alınmasını sağlar: Yani batı dünya-ekonomisi ve evrimi çerçevesinde.

Batı dünya-ekonomisinin temel boyutu ve bütünleştirici unsuru olan *uluslararası para sisteminin* niteliği (yani uluslararası değişimin düzenlenme biçimi) çok önemli bir rol oynamıştır ve oynamaya devam edecektir ve gelişmesi uzun konjonktürlere sıkısıkıya bağlıdır. I. Dünya Savaşı sonuna kadar altın-para sistemi resmi olarak uluslararası ticareti yönetmiştir (bunun anlamı ülkeler arası ticaretin altınla yapıldığıdır). Gerçekte, esas güvence, ticaretin kefili olan egemen ekonominin parasıydı: Sterlin ve esas düzenlemeler *City* bölgesindeki bankaların sterlin dengesine bağlı olarak yapılıyordu. Ama sistem, savaşla beraber ve iki dünya savaşı arasındaki bunalımla çöktü. Sterlin ve dolar gibi iki "anahtar" döviz üzerine kurulu altın-kambiyo sistemi doğdu, bu sistemin çöküşü ise 1929 krizini derinleştirdi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1944'te Bretton Woods

anlaşması ile, bazı paralarla altına serbestçe çevrilebilen dolar (35 ABD doları 1 ons altına eşdeğer) arasında sabit bir parite sistemi oluşturuldu. Ellili ve altmışlı yılların genişleme dönemi, ABD'nin egemen ekonomi olmasına bağlı olarak, Amerikan ekonomisinin ve Fort Knox'un altın stokunun verdiği güvence ile, doların uluslararası para haline gelmesine sahne olmuştur. Ödemeler dengesinin artan bir hızla açık vermesi ve buna bağlı olarak altmışlı yılların sonunda ABD hegemonyasının sarsılması, Ağustos 1971'de para sistemindeki krizi başlattı. Bu tarihte ABD, doların altına konvertibilitesine son verdi; bu, krizi ilan eden ve ona eşlik eden bir olgu oldu ve esnek kur sistemi çağını açtı.

Seksenli yıllardan itibaren, bu yeni çağ, bir yandan döviz kurlarında "başını alıp gitme"ye (faiz oranlarında da görüldüğü gibi) ve özellikle dolarda kolay kolay anlaşılamaz bir gelişmeye (54), diğer yandan da Üçüncü Dünya ülkelerinde ağır bir borçlanmaya, hatta aşırı borçlanmaya sahne oldu. Bir kez daha uluslararası para sisteminin krizi ekonomik krizi güçlendiriyordu.

Sonuç olarak, bir kez hiçbir karmaşık sistemin (ister fizik sistemi, ister biyolojik sistem, ister toplumsal sistem) kendisi de karmaşık olan bir düzenleme süreci müdahele etmeksizin sonsuza değin varolmayacağı, yani kendini yeniden üretemeyeceği kabul edildiğinde, soru, şu ya da bu üretken düzenin işlemesi için hangi *düzenleme biçimlerinin* etkili olduğunu anlamaktır. Bu temel soru, kendisine bu nedenle düzenlemeci denilen okul tarafından sorulmuştur. Daha önce gördüğümüz gibi, düzenlemeyi "ekonomik yapıların ve toplumsal formların durumu dikkate alınarak, tamamlayıcı mekanizmaların bütün sistemin *yeniden üretimiyle* birleşmesi" şeklinde tanımlayarak konuya çok önemli katkıda bulunmuşlardır [9].

Bu sorunun sadece dar anlamda ekonomik düzenlemeyle ilgili olmadığının ama aynı zamanda, bir toplumsal çıkar çelişkileri sisteminde, sanayi işgücünü teslim alma koşullarını (çeşitli biçimler altında) sağlamayan bir iktisadi etkinlikten söz edilemeyeceği ölçüde, farklı "toplumsal düzenleme" süreçleriyle de ilgili olduğunun altını çiz-

meliyiz.

Kapitalizmin en eski şekillerinden bu yana, incelediğimiz ekonomik sistemin temel niteliklerinin aldığı formların ve ekonomik ve toplumsal alana yapılan *devlet müdahalelerinin* birleşik bir etkisi, bu alana her zaman müdahale etmiştir. Devlet müdahalelerinin rolünün incelenmesi yazarlar arasında farklı görüşlere yol açmıştır: Keynes okulu yazarları (sonuçlarını değerlendirmeye çalışarak) ve düzenlemeci yazarlar (daha çok, sonuçlarını ihmal ederek) bunları geniş ölçüde dikkate almışlar, halbuki, ekonomiyi sadece pazarın mutlak üstünlüğü bağlamında ele alan liberal yazarlar ise devlet müdahalelerinin rolünü bir tarafa atmışlardır. Böylece, liberal iktisatçılar, kapitalizmin tüccarlarla prenslerin etkin ittifakları olmaksızın ne gün yüzü görebileceğini [12] ne de devletin sürekli desteği olmaksızın gelişebileceğini ("burjuva devrimi"nin temel rolü, bunun sadece parlak bir göstergesidir) gösteren tarihi görmezlikten gelmektedirler.

19. yüzyıldan 1929 krizine kadar, rekabetçi kapitalizm çağında, ekonomik işlemlerin düzenlenmesi kâr haddindeki oynamalar (bunun düzeyi sermayenin, sanayi dalları arasında yer değiştirmesine neden olur) ve klasik krizlerle, -gayri iradi olarak- yapılmaktaydı. Önemli toplumsal maliyetleri dikkate alındığında, bunlar sadece devletin varlığı durumunda düzenleyici rol oynayabilirler; çünkü devlet: 1) işsizliğin ve krizden sonra işçilerin sefaletinin yol açtığı halk ayaklanmalarına karşı düzeni korumalıdır; 2) sanayinin gelişmesi için kaçınılmaz olan çok sayıda kolektif araç-gereçten sorumludur; 3) pazarları genişletmek, açmak ve korumak zorundadır (kolonileştirme, ticari anlaşmalar, korumacılık...).

Ancak otuzlu yılların büyük kriziyle beraber karmaşık ve büyük ölçüde iradi düzenleme biçimleri ortaya çıktı. Bunlar, klasik krizleri ve ekonomik ve toplumsal maliyetleri tahammül edilemez hale gelen ve sistemin kendi için bir tehlike oluşturmaya başlayan toplumsal gerginlikleri elimine etmeye yönelmiş düzenleme biçimleriydi.

Burada da, daha önce belirtildiği gibi etkilerin bir bileşkesi söz konusuydu:

Sermayenin birikimi tarzı düzeyinde şu üç etki ele alı-

nabilir:

- radikal Amerikalı iktisatçılardan Baran ve Sweezy'nin [4] gösterdiği gibi, doğal düzenleyici formlar olan *sabitleşmiş oligopol* durumundaki sanayi yapıların etkisi;
- iş organizasyonu, ücret ve tüketimin eklemlenmesinin yeni formu olan *Fordist* etki (özellikle M. Aglietta [2] gibi düzenlemeci yazarlarca çok iyi incelendiği gibi);
- bazı yazarların toplumsal kontrol rolünü iyice ortaya koydukları, "teknik" denilen işbölümü tarafından ve özellikle düzenlemeci akım tarafından incelenen işgücünün yönetilme biçiminde *ücretli emek ilişkilerine* verilen formların etkisi.

Büyüme türü düzeyinde, üretim biçimi (üretkenlik dünyası) ve *yaşam biçimi* (J. Baudrillard'in "tüketilebilirlilik dünyası) [24] arasındaki eklemleme ile kendini gösteren güçlü bir toplumsal entegrasyon ve düzenleme etkisi sözkonusudur.

Sonuç olarak *uluslararası ilişkilerin organizasyon biçimi* ile ilgili ve özellikle, uluslararası para sistemi ile ilgili Bretton Woods sistemi aracılığıyla varlığını gösteren bir düzenleme etkisi (her şeyin kaynağı olarak gösterilen) vardır.

Ama ekonomik sistemin özgün formlar altındaki yapısının bu etkilerine, *devlet müdahalelerinin* iradi düzenleyici etkileri eklenmektedir. Burada yeni olan, müdahalenin kendisi değil (o, sistemin doğuşundan beri vardır) ama onun boyutu, sistematik niteliği ve geliştirilmiş araştırma yöntemlerinin üzerine dayanmasıdır (milli hesaplar, makro-ekonomik modeller). Bu, kendini özellikle iki alanda gösterir;

- özellikle konjonktürü düzenlemek için Keynesci kaynaklı yeni *ekonomik politikaların* alanı (artan kamu harcamalarını, örneğin daralma döneminde ters etki olarak kullanarak);
- işgücünün yönetim maliyetinin (sosyal güvenlik, aile sigortası, işsizlik sigortası, eğitim) geniş bir kısmını kolektif sorumluluk altına almayı amaçlayan *"toplumsal"* (dar anlamda) *politikaların* alanı.

Birbirini İzleyen Formların Doğuşu ve İşleyişi: Uzun Devinimlere Yeni Bir Bakış

Bir üretken *düzeni* niteleyen formlar, uzun bir birikim döneminin sürmesine izin verdikleri ölçüde yaşayabilirler, çünkü genişleme *göreli olarak* "düzenlidir". Bu formların başarıyla işlemesi, yeni *çelişkilerin* ortaya çıkmasına neden olarak, bu formların devamını yavaş yavaş zorlaştırır. Bu çelişkiler böylece -bir tanesinin en şiddetli noktasına vararak artığa elkonulmasını şüpheli hale getirmesiyle- konjonktürün yön değiştirmesine neden olur.

Bu temel üzerinde, uzun bunalımları (ya da "büyük krizler"i), bir üretken düzene özgüllüğünü kazandırarak, bir genişleme dönemi yaşanmasına izin veren formların *"değişim krizleri"* olarak değerlendirmek mümkündür: Yani sistemin sürmesi için bu formların değişmesi gerekmektedir. Böylece uzun bunalım yeni *formların doğuş süresi* olmaktadır (ve görülmektedir ki devinimin bir evresi diyalektik olarak diğer evreyi yaratmaktadır). Bu formlar, tutarlı, yeni çelişkileri bir müddet için aşmaya ve dolayısıyla, yeterli iktisadi artığı sürekli olarak çekip almaya yatkın yeni bir üretken düzen çevresinde organize olmaya elverişlidirler. Bu, *gerçekte* uzun bunalım tarafından (çözümlemeden çıktığı biçimiyle) yerine getirilen bir "fonksiyon"dur.

Uzun ritm analizimiz -diğer birçok yazarlarınki gibi- tüm mekanik yaklaşımları reddetmektedir. Bunun anlamı, özellikle "uzun bunalım"dan çıkış koşullarının mutlaka sistemin *içinde* olması gerekmediğidir. Uzun bunalım, kapitalizm dışı, bir sisteme geçişin ilk adımı olabilecek bir sistem değişikliğine de yol açabilir.

Kısacası, bize göre, tarihsel olarak gözlenmiş bir uzun ritm, "bazı formların işleyişi, sarsıntıya uğramaları ve yeni formların üretilmeleri arasındaki münavebe" olarak anlaşılmaktadır [11]. Bu yeni yorum ve uzun bunalımların dış görünümünden çok onlara atfedilen bu örtülü fonksiyon en önemli noktadır (şu ya da bu göstergenin hareketinden de daha önemlidir). Uzun ritmlerin analizinin önemi de bunlardan kaynaklanmaktadır.

3. Savaş Sonrası Uzun Büyümeden Çağımızın "Krizi"ne: Çelişkilerin Artması (55)

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki uzun genişleme dönemi boyunca etkili olan üretken düzen, çokuluslaşma yolunda olan ve "Fordizm" uygulayan dev sanayi ve finansal şirketlerden ve gruplardan oluşan sabitleşmiş oligopol sistemine dayalı bir *birikim tarzı* üzerine kuruludur. Dev şirketlerin uygulama alanı olan dönemin motor sanayilerine gelince (sentez kimyası, petrokimya, makine, elektrikli ve elektronik makinaların ve elektrikli ev aletlerinin üretimi, havacılık sanayi, otomobil sanayi) bunlar da büyük krizin ve II. Dünya Savaşı'nın neden olduğu altüst oluşların sonuçlarıdır (olağanüstü bir teknolojik laboratuvar). Bu teknik temel üzerinde, büyük firmalar gerek üretim ve tüketimin şekli gerekse şehirleşme açısından (faaliyetlerin büyük şehirlerde yoğunlaşması, köyden kente göç) toplumsal izler taşıyan *bir tür gelişmeyi* biçimlendirdiler. Bu şirketlerin faaliyetleri *dünya işbölümü boyutunda*, dünya-ekonomisinin sanayileşmiş "merkez"i ile azgelişmiş "çevre"si arasında yer almaktadırlar. Kısacası, sistemin bütünü, sözünü ettiğimiz ekonomik yapılar ve ekonomik politikalar tarafından *düzenlenmiş* oluyordu. Ama sistemin işleyişi bazı teknolojik dengelere (Freeman'ın kullandığı anlamda "tekno-ekonomik paradigma" çevresinde), bazı ekonomik dengelere (Baran ve Sweezy'nin kullandığı anlamda "sabitleşmiş oligopoller" ve Aglietta'nın kullandığı anlamda "Fordizm") ve özellikle toplumsal dengelere (Bowles, Gordon ve Weisskopf'un kullandığı anlamda "sermaye-emek paktı") bağlıydı, bu denge, yenilikleri toplumsal olarak tahammül edilebilir sınırlarda "tutan" bir denge idi. Asıl olarak bastırılması gereken de, istikrar bozucu olan bu temel yeniliklerdi.

Bir önceki analiz açısından, çağımızın krizi, çeyrek yüzyıldan fazla süren canlı bir genişleme döneminin ardından gelen yeni bir bunalım dönemi, *değişim evresi* olarak yorumlandı. Ve, genişleme dönemi boyunca sermaye birikimi olgusunun başarısı, varolan üretken düzenin sona ermesini sağlayan *yeni çelişkileri* ortaya çıkardı (diyalektik süreç), bu, sermayenin getirisinde hissedilebilir bir

azalmanın habercisiydi.

Önce sermayenin birikim tarzı, kendini, bazı olgular demeti tarafından içeriden çökertilmiş olarak buldu.

1966-1968 yıllarından itibaren, sanayi işgücünün aldığı, yeni formlarla (Fordist organizasyon) beraber, özgün toplumsal mücadelelerin yükselmesi gerçek bir "iş süreci krizi"ni başlattı. Bu, *New Deal*'ın yarattığı "tarihi uzlaşma"dan kaynaklanan uzun ateşkesten sonra, ücretli emek ilişkisindeki çelişkilerin boyutunu yeniden ortaya çıkardı; aynı zamanda verimlilik artışındaki azalmalar (56) ve bunun getirdiği ücretlerdeki artışla beraber, bu kriz sermayenin getirisindeki düşmede en temel faktörü oluşturdu. Bu olgu ABD'de "sermaye-emek paktının çöküşünü" ortaya koyan Amerikalı radikal iktisatçılarca çok iyi incelendi ve aynı olgu "Fordist birikim rejiminin tükenmesi" olarak adlandırılan bir faktör olarak, düzenlemeci okulun krizi açıklayan şemasında önemli bir unsurdu.

Bu olguların sonuçları, kapitalist faaliyetlerin genişlemesinin dayandığı sınırlar nedeniyle daha da güçlü hale geliyordu. Bu sınırlar iki değişik yazar grubu tarafından ortaya çıkarıldı; bir yandan, meta olmayan malların üretiminin gelişmesi -sağlık, eğitim, işçi lojmanları gibi- (Barrère-Kebabdjian-Weinstein) ve buna bağlı olarak üretken olmayan işçiliğin gelişmesi (Lorenzi-Pastré-Toledano); diğer yandan, aslında ortalama verimliliğin altında bir verimliliği olan hizmet sektörünün hane halkı tüketimindeki payının gelişmesi. Bunlar büyümenin toplumsal maliyetlerinde güçlü bir yükselme ve göreli maliyetinde bir artma eğilimi görülen kolektif malların tüketimine doğru yönelen bir talep ile sonuçlanacaktır.

Ama bizce, birikim rejiminin oldukça teknik bir temelde "tükenmesi"nden ve üretken faaliyetlerin ekonomik bir temelde genişlemesinin karşılaştığı sınırlardan çok, toplumsal bir temel üzerinde yeni *çelişkilerin yükselmesi* söz konusudur: *Güç ilişkilerinin* altmışlı yıllar boyunca yavaş yavaş ücretliler lehine gelişmesi, üretken düzenin üzerine kurulu olduğu toplumsal dengeyi istikrarsız hale getirmiştir [14]. Bu olgu bizce, uzun konjonktürün yön değiştirmesini *açıklayan birinci büyük faktördür.* Bu fak-

törün dikkate alınması, bir dizi yazar tarafından öne sürülen farklı açıklayıcı unsurların bir araya toplaması avantajını doğurmaktadır (burada, klasik çevirimleri incelerken önemini gösterdiğimiz faktör hatırlanabilir). Bu unsurlar hem bir belirtiyi hem de bir sonucu meydana getirirler: İş süreci krizi ve sermaye-emek paktının çökmesi, kâr/ücret arasındaki bölüşümün ücret lehine gelişme eğilimi (57) ve büyümenin toplumsal maliyetinin artması gibi. Son iki olgu, ücretli kesimin gücüne dayanarak yaptığı etkin baskının meyvalarıdır ve tümü, doğrudan gözlemlenebilir bir olgu olan sermayenin getirisindeki düşüşün anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Ellili ve altmışlı yıllar boyunca sermaye birikiminin güçlü olması, altmışlı yılların sonundan itibaren, dünya pazarında rekabet eden "çokuluslu" dev firmaların artmasını sağladı (ABD'nin uluslararası egemenliğinin göreli azalması ile ilişkili olarak). Bu, birikim oranında, sanayide yoğunlaşma (tekelleşme) oranında ve sermayenin uluslararasılaşmasında hissedilebilir bir artış ile sonuçlandı, ama bu, aynı zamanda sermayenin getirisinde bir azalmaya da (daha önce belirtilen faktörlerle beraber) yolaçtı: Bu, krizin habercisi olan sermayenin "aşırı birikimi" olgusunun yeniden ortaya çıkmasıdır.

Özellikle, bu süreç, sözkonusu firmaların ve öndegelen sanayileşmiş ülkelerin gerçek bir "ulusaşırılaşmaya"* doğru gidişini başlattı, bu kavram iki anlam taşımaktadır (yani "aşırı" ekinin iki anlamı vardır):

- bir yandan, bu ekonomiler mal, servis, sermaye, insan ve bilgi akışı anlamında ulusal sınırları geniş ölçüde *aşmıştı*; büyük firmaların uluslararasılaşması, ulusal ekonomilerin benzeri görülmemiş bir şekilde dışa açılmalarını sağladı;

- diğer yandan ve özellikle, sermaye birikiminin işleyiş mantığı doğrudan dünya pazarına bağlanmak için ulusal temelleri *geçmişti*: Dev firmaların stratejileri, kuruluşlarından itibaren dünya boyutunda stratejiler haline geldi.

Bütün bunlar, Üçüncü Dünya ülkelerinde *kısmi* bir sanayileşme ile sonuçlandı, bu gelişme en önemsiz faaliyet-

(*) Ulusaşırı, transnational; uluslararası, international'in karşılığı olarak kullanılmıştır (Ç.N.)

lerini, seçilmiş bazı ülkelerde sürdüren ulusaşırı firmaların rekabetinin ve genişlemesinin ürünüydü. Yeni bir uluslararası işbölümü (elektronik sanayi/önemsiz sanayiler), güçlü bir hiyerarşileşme ve ulusal üretim sistemlerinde tutarsızlık, bu gelişmeden kaynaklanmaktaydı. Ulusal üretim sistemleri, üretimin Fordist organizasyonunun esnek olmamasını sorgulamaya varan şiddetli ve yeni bir rekabetle karşı karşıya kalmışlardı... Burada temel çelişki, ulusaşırılaşma sürecinin, karmaşık düzenleme biçimini aşamalı olarak sarsıntıya uğratması yani istikrarsızlaştırmasından kaynaklanmaktadır ki, bu düzenleme biçiminin etkinliği o zamana değin, ulusal ekonomilerin bağrında, sabitleşmiş oligopollerin rolü konusunda olduğu kadar, Fordizm'in özgün formları ve konjonktürel düzenleme politikaları konusundaki uyumlarına bağlıydı. Son ikisi sadece, devletler ulusal akışları kontrol edebildikleri ölçüde etkili olabiliyorlardı... Bu noktadan itibaren, uzun konjonktürün yön değiştirmesini *açıklayan ikinci büyük faktörü* ortaya koyduk.

Uzun genişleme döneminde etkin olan birikim tarzı ise, ücretli kesimde güçlü bir artışla, kendisini içerden yıkılmış olarak buluyordu, başarısı ise üzerinde kurulu olduğu düzenleme biçimini sarsıntıya uğratıyordu. Bu, iki sürecin aynı yönde ilerlemesi, ilgili ekonomilerin çökmesine neden olmaksızın, *üretken düzenlerde* güçlü bir "çatlama"ya yol açıyordu. Ve "kriz", emek ve sermaye arasındaki güç ilişkilerinin değişmesinin ve dünya pazarında büyük çaplı ekonomik çatışmaların temelleri üzerinde, toplumsal ve ekonomik laboratuvar rolünü tam olarak oynayabiliyordu.

Bir önceki dönemin dinamik dengesini oluşturan bütünlük (teknolojik, ekonomik, toplumsal ve yenilikleri toplumsal olarak tahammül edilebilir sınırlar içinde "tutan" denge) artık derinlemesine sarsılmıştır. Her alandaki *temel yeniliklerin* toplumsal maliyetleri ne olursa olsun, önleri açılmıştır. Bu maliyetler sanayinin "modernizasyon"undan ve buna bağlı olarak işsizlikteki artıştan kaynaklanırlar (işsizlik, işçiler ve toplum tarafından bu *tür* bir "modernizasyon" için ödenen bedeldir).

Başlayan "uzun bunalım", diyalektik bir süreç içinde,

klasik *işlevini* bulur, sonuçları sermaye için de aynıdır: Yeni teknik, sanayi, ekonomik ve toplumsal temelin düzenlenmesi ve uygulamaya konulması. Bunalım -19. yüzyılın sonunda ve otuzlu yıllarda olduğu gibi- ücretli emek ilişkisine (ekonomik etkinliği sağlayacak ve işgücünü denetleyebilecek) ve rekabet ilişkisine verilecek yeni formları doğurabilecektir, aynı zamanda ve bununla bağlantılı olarak, çok dikkate değer sonuçları olan (58) ve yetmişli yılların başından beri zenginleşen "teknolojik devrimleri" biçimlendirebilecektir [11]. Varolan taşkınlığın sınırını aşabilmek koşuluyla...

SONUÇ

1. Hangi Kuramsal Bilgiler?

Kriz ve kriz kuramları boyunca alınan yolda çok sayıda bilgi edinmek mümkündür. Bu bilgiler ekonomik çalkantıların, kapitalizmin dinamiğinin tamamlayıcı bir parçası olduğunu gösteriyor: Büyüme ve kriz aynı sürecin iki ayrı yüzünü oluşturmaktadır. Bunlar ifadelerini iki temel kriz türünde bulurlar: Klasik krizler; ve uzun ritmler ve her ikisi de ekonomik sistemin çelişkilerinin ürünüdürler.

Klasik krizleri genel olarak, bir "aşırı spekülasyon" evresi ve "reel" alana oranla tam bir özerklik kazanan parasal ve finansal alanın ortaya çıkmasıyla tanımlanan finansal kriz evresi izler (ve ilan eder).

Klasik krizlerin tüm 19. yüzyıl ve 1929'a kadar 20. yüzyıl boyunca dönemsellik arz etmesi, bu krizlerin rekabetçi kapitalizmin çelişkilerinin ürünü olarak, kaçınılmaz, *yani* bastırılamaz nitelikte oldukları düşüncesini sağlamlaştırmaktadır. Bu krizler ikincil bir *düzenleme* rolünü oynamaktadırlar. II. Dünya Savaşı'ndan sonra krizsiz büyümeye ve çalkantıların azalmasına gelince, bunlar klasik krizlerin etkisini hafifletebilecek, yani onları *kontrol* edilebilecek (krizi oluşturan faktörlerin köklerinin kazınması anlamında değil ama, etkisizleştirilmesi anlamında) kadar güçlü bazı düzenlemeci unsurların koordineli hareket ettiğini göstermektedir.

Klasik krizden çıkış ile ilgili olarak, bunalımın, yeniden canlanma koşullarını üretmeye yöneldiği görülse bile, bunun otomatik bir süreç olduğunu düşünmeye olanak yoktur. Sistemin dışına çıkacak bir sapma meydana gelebilir (özellikle, devrimci bir durum yaratan ABD'deki 1873-1877 krizi ve tabii ki 1929 "büyük krizi" düşünülürse). Bazı öngörülerde bulunmayı sağlasa bile (bu öngörü-

ler aldatıcı olabilir ama örneğin *Juglar*'a kendini zenginleştirme olanağı vermiştir), gözlemlenen dönemsellik otomatik bir salınım hareketi ile özdeş değildir.

Bugün yayılan uzun *ritmler* kuramı yaklaşımı, bizce:

- bir yandan, oldukça düzenli genişleme döneminin genellikle "büyük kriz" olarak adlandırılan "uzun bunalımlar" tarafından izlenmesi uygun biçimde ele alındı;
- diğer yandan, daha önce gösterdiğimizi düşündüğümüz gibi (başka yazarlarla birleşerek), bu ritmlerin genel çizgisi, yani "uzun bunalımlar"ın yeni üretken düzenin unsurlarını (herbiri özgün nitelik taşısa da) inşa etme *"fonksiyon"*unu (zımni olarak) doğruladı.

Bunlardan sonuncusu en önemli noktadır ve bize, içinde bulunduğumuz zamanı anlamak için bir *anahtar* sunmaktadır. Bu yaklaşım "uzun bunalım"ı, kapitalizmin çok uzun bir dönemde *yeniden* üretimi için kaçınılmaz olan bir *değişim evresi* olarak tanımlamaktadır: Sürüp gidebilmek, en temel olanı (ücretli emek ilişkisi) elde tutabilmek için kapitalizm değişmek zorundadır.

Sonuç olarak, bu çalışma boyunca yapılan inceleme bize, *değişim içinde sabitliği* garanti eden olguların karmaşıklığını gösterdi. Çünkü, aslında, toplumsal alandan soyutlanabilecek (ve modeli kurulabilecek) salt ekonomik olgular söz konusu değildir, ama, nedenlerin çoğulluğunu gün ışığına çıkaran (tek yönlü yaklaşımları reddeden) ve ekonomik alanı aşan, çatışmaları içeren bir toplumsal süreç söz konusudur. Uzun ritmin "B evresi", bu "yapıcı yıkım" dönemi, özellikle bugün, temel yeniliklerin ve çatışmaların diyalektiğinin gözlemlenebileceği bir toplumsal laboratuvardır.

2. Krizden Nasıl Bir Çıkış?

Kapitalizmin *krizden çıkışının* senaryosu, incelememizin ortaya koyduğu gibi, sadece "uzun bunalım"ın klasik rolüne atıf yapılarak, yani krizin *sonuçlarına* bakılarak yapılabilir.

Ulusaşırılaşma sürecindeki gelişmenin durumu dikkate alındığında, günümüzün krizinden çıkışının ulusal çerçeveyi aşmayan stratejileri anlamlı kabul edilemez (sıkı

korumacılık türleri uygulayan güçlü uluslar dışında). Kendi başına canlanma girişimlerinin uğradığı başarısızlık ve yoğun uluslararası rekabet şartları altında devletlerin büyük şirketlerini desteklemek için uyguladıkları kemer sıkma politikalarının toplumsal maliyeti, bu görüşü kanıtlamaktadır.

Bu, sonunda, egemen ekonominin baskısı altında *tasarlanmış* bir canlanma stratejisinin, bir tür dünya çapında *New Deal* politikasının empoze edilmesini gerektirmektedir [11]. Bu stratejinin temeli, haftalık çalışma saati, iş koşulları ve sosyal haklar açısından işgücünün çalıştırılma kurallarının yeniden değerlendirilmesi için, aynı şekilde dünya pazarında rekabetin organizasyonu için ve uluslararası parasal ve finansal sistemin yeni bir modele kavuşturulması için, Batılı büyük sanayileşmiş ülkeler arasında yapılacak bir uzlaşma olacaktır. Ama bu tür bir uzlaşma sanayileşmiş kuzey uluslarıyla krizde olan güney ulusları arasında yapılacak bir seri anlaşma ile tamamlanmalıdır...

Bu tür bir strateji ancak en güçlü *lider* ülkeler tarafından geliştirilebilir ve uygulamaya konulabilir. Eğer bu yapılmazsa, bu ülkelerin, böyle bir her koyun kendi bacağından asılır politikasıyla kazanacağı (ya da kazandığını zannettiği) şey, uluslararası işbirliğini *tehlikeye atmaktan* başka bir şey değildir. Bu çalışmayı bitirmeden önce inceleyeceğimiz 1987 yılı finansal ve ekonomik durumunun ciddiliği, bu ülkeleri uzlaşmaya çok geç olmadan itecektir.

3. Yaşanan Konjonktür (1987) ve Krizin Yayılması: Temel Bir Finansal Krize Doğru mu?

Uzun yıllardır hızlı bir gelişme gösteren uluslararası finansal ve parasal durumun dünya ekonomisine yüklediği riskleri öncelikle incelemeden, 1987'de "krizden çıkış"ı gözönünde bulundurmak acelecilik olacaktır.

Keynes'ten esinlenen Amerikalı bir yazar, gerçek bir "spekülatif taşkınlık"a (59) doğru gelişen bu evrimi tanımlamak için "gazino kapitalizmi"nden söz etmektedir. Bu spekülatif taşkınlık, sermaye sahiplerinin uluslarara-

sı finansal pazarlarda işlemler yaparak kolay kâr edebilmek amacıyla üretken yatırımlardan uzaklaşmalarına neden olmaktadır.

Böylece ekonomik (dar anlamda) ve finansal alanın arasında gerçek bir "ayrılma"nın (60) ortaya çıkması ve güçlü bir aşırı spekülasyon eğilimi olan bir ekonominin gelişmesi söz konusudur. Uluslararası finansal faaliyetlerdeki olağanüstü artış, ekonomik faaliyetlerin gitgide durgunlaşması ile bir çelişki arzetmektedir.

Ama "uluslararası finans sisteminin" gelişmesi (ya da "jeofinans"(61)), özgün ekonomik durumun beklenen bir ürünüdür. Arka planda, krize bağlı olarak, bir uluslararası "borçlanma ekonomisi"nin, açık vermeye dayalı uluslararası bir ekonominin inşası, sanayi yatırımlarının ortalama getirisinde bir gerileme ile aynı zamanda ortaya çıkmaktadır. Bu temel üzerinde, sabit kur sisteminin ve döviz kontrolünün, bankacılık faaliyetleri ile finansal pazarların tam "liberalleşme"sine varıncaya değin (daha önce çok sıkı kontrol ediliyorlardı) yürürlükten kaldırılmasından itibaren, genel "düzenleyici kurumların bozulması" ile birlikte, bankalar ve finansal kurumlar gibi ticari ve sanayi firmalarının da ulusaşırılaşması ortaya çıktı. Bu çerçevede bütün şirketler doğrudan doğruya ve çok hızlı olarak -tüm bankacılık işlemlerinin bilgisayarlara bağlanması ve telekomünikasyon hizmetleri sayesinde (para piyasası kesintisiz ve kontrolsüz olarak işlemektedir)- harcanabilir fonları ile bu pazarlarda oynayabilir, borçlarını yönetebilir ve plasmanlarını, arbitraj işlemini kesintisiz sürdüren büyük finansal pazarlarda değiştirebilir hale geldiler. Bu, sürekli geliştirilen yeni "finansal ürünler" tarafından birbirine eklemlenen finansal ve parasal pazarların dünya ölçeğine ulaşması ile sonuçlandı (tüm işlemler derhal ulusaşırılaşmaktadır). "Finansal yeniliklerin" meyveleri olan bu ürünler -ki bunlar borçlanmanın, uygulanan stratejilerin ve sermaye çatışmasının yarattığı durumun sonuçlarıdır- döviz kuru ve faiz oranındaki kararsızlıklara sürekli olarak adapte oldular ve spekülasyonu beslediler.

Değişken faiz oranlı tahviller şeklinde yenilenmiş klasik senetlerin dışında veya uluslararası senet ihracı ko-

layhkları dışında ve ayrıca *swap*'ların (finansal ürünlerin mübadelesi) dışında her türlü kısa ve orta vadeli alacak ve borç kırdırılabilir, "senet" haline gelebilir *(security)*: Kısa ihtiyaçları ve fazlalıkları, hatta kambiyo pozisyon değişiklikleri dahil olmak üzere bir "senetleştirme" sözkonusudur (banker sertifikaları ve hazine bonoları aracılığıyla). Çok hızlı tepki gösterme yeteneğine sahip bu pazarda faiz oranları, borsa indeksi ve para üzerine birçok oyun oynama olanağı vardır; bunlar özellikle finansal araç pazarının yaratılmasına yöneliktirler.

Uluslararası finansın bu artan hareketi ve diğer ekonomik faaliyetlere oranla daha özerk olması, parasal ve finansal sistemin düzensiz olduğu ölçüde (Bretton Woods sisteminin toptan terk edilmesi, düzenleyici kurumlarda kitlesel bir bozulma) temel bir kararsızlık (62) faktörü oluşturur (borçlanmayla bağlantılı olarak). Ya da, bu sistem Batı dünyasının merkezine yerleşmiş olan ekonominin davranışları ile sürekli olarak beslenir. Reagan'ın bütçe politikasının sonucu olarak Amerikan bütçesinin dev açığı (kamu harcamaları kısılmaksızın bütçenin daraltılması) ABD'nin dış borçlarının artmasına (1988'de Üçüncü Dünya ülkelerinin toplam borçları 1000 milyar dolar iken ABD'ninki 600 milyar dolardı) ve dış tasarrufların yerli tasarrufların yerini almasına neden oldu. (Bu süreç, *uluslararası parayı [dolar] basan ülke* olan ABD'nin kendi öz parası ile borç alması ve bunun diğer ülkelerde olduğunun tersine ABD'nin ödemeler dengesini bozucu bir etkisi olmaması nedeniyle sadece ABD'de işleyebilir.) (63)

II. Dünya Savaşı'ndan sonra yetmişli yılların başına kadar uluslararası parasal sistemin, Batı ekonomilerinde daha önce görülmemiş bir genişlemeye katkıda bulunarak oldukça etkin bir biçimde çalışması gibi, gevşemesi de bugün bunalımı beraberinde getirdi ve güçlendirdi. Genellikle parasal sistemin beklenen özelliği; kararlılık göstermesi (göreli) ya da en azından ekonomik stratejilerin uyarlanabilmeleri için bu sistemin gelişmesi ile ilgili öngörülerde bulunulmasına olanak veren bilgilerin elde edilebilmesidir. Halbuki, günümüzün uluslararası finansal sisteminin özelliği, tam tersine, her türlü para fiyatın-

da (döviz kuru, faiz oranı) güçlü, sık rastlanan ve öngörülemeyen çalkantıların varlığıdır. Bu nedenle, uluslararası finansal sistemin gelişmesi sanayi yatırımlarının getirisinde bir gerileme ile açıklanabilse bile, üretken yatırımların azalması ve spekülatif eğilimlerinin artması, tersine, uluslararası para sistemindeki gelişme ile açıklanabilir: Şirketlerin kârlarının önemli bir kısmı bugün artık finansal kârlardır...

Kısacası, batı ekonomisinin bugün bir *ikilem* karşısında olduğu kabul edilebilir;

- ya *lider* ülkeler, tüm kontrolden çıkan ve sonunda çökme riski taşıyan parasal ve finansal sistemi yeniden ele geçirip yoğun reformlar (anahtar dövizlerin kurlarını belirlemek ve faiz oranına bir tavan koymak gibi) uygulamaya yönelecek;

- ya da hiçbir kontrol türü uygulanmayacak, o zaman da önümüzde bir kriz, bir "büyük kriz" olasılığı olacaktır. Kimsenin bu dramatik sonuçtan bir çıkarı yoktur. Demek ki politikadan ve ekonomiden sorumlu olanların, J.K. Galbraith'ın ünlü *Bir Finansal Katastrofun Anatomisi* isimli kitabına ikinci bir cilt eklemesine engel olacak iyi niyette olmalarını dileyebiliriz...

Sonsöz - Ekim 1987'de temel bir finansal kriz gerçekten oluştuysa da, "fırtına bugün (Ocak 1988) uzaklaşmış görülmektedir; finansal krizin etkisi reflasyon politikaları, yeniden denge mekanizmaları ve özellikle likidite yaratımı sayesinde azalmıştır. Ama, bu bulanık durumda, konjonktürde yükselmenin başlamasına rağmen, eğer ulusaşırı bir düzenleme biçimi ortaya çıkmazsa ya da, daha genel bir deyişle, oluşmakta olan üretken düzen gecikirse, yarın benzeri olguların ortaya çıkmayacağını -bir daha istikrara kavuşulamayacak şekilde- kimse öne süremez [12].

DİPNOTLAR

(1) J.Freyssinet, *Le Chômage*, Paris, La Découverte, "Repères" serisi, 2. baskı, 1987.
(2) Zamanımızın ekonomik gerçeklerini göstermek amacıyla liberal "neo-klasik" iktisat bilimini aynı temelde çürüterek birleşen iktisatçılar. Bunlar bir dernekte biraraya gelmişlerdir: Radikal Politik İktisatçılar Birliği ve üç ayda bir çıkan bir dergi yayımlamaktadırlar: *Radikal Politik İktisat Dergisi* (41, Union Square West, Rm 901, New York-NY 10003).
(3) "Temelde kendi kendine yeterli olabilen, ekonomik olarak otonom bir dünyanın parçalarıdır ve parçaların ilişkileri ve mübadeleleri organik bir birlik yaratırlar. "Fernand Braudel. *Civilisation Matérielle. Economie et capitalisme*, cilt III, Paris, A.Colin, "Le Temps du monde", 1972, s.12.
(4) Bkz. *Qui se nourrit de la famine au Sahel*, Paris, Maspero, 1975:
(5) Bkz. *Measuring Business Cycles*, New York, NBER, 1946.
(6) Bkz. örneğin *M.Dobb Etudes sur le développement du capitalisme*, Paris, Maspero, 1971 (Londra, 1950).
(7) R.S. Hartman ve D.R. Wheeler, "Schumpeter waves of innovation and infrastructure development in Great Britain and in the United States: the Kondratieff cycle revisited", *Research in Economic History*, 1979, cilt 4, s.37-85.
(8) Uzun bunalım ise, çağdaşları tarafından klasik bir çevrimin bunalım dönemine girmesi ile başlayan ve yeniden canlanmayla sonuçlanan bir dönem olarak algılandı. Zaten 19. yüzyılın sonundaki "büyük bunalım" tarihçilerce böyle belirtildi: 1873'ten (kriz) 1985'e (klasik çevrimin bunalımının son yılı), ya da 1986'ya (yeniden canlanmanın başı) kadar. Bu dönemlere biz de bağlı kalıyoruz.
(9) *Somut içerik*lerinden bağımsız olarak incelenen üretici güçlerin gelişme "düzeyi" kavramının eleştirisi ve Marx'ın "tarihsel materyalizm"de bu gelişme düzeyine yüklediği rolün eleştirisi için, bkz. B.Rosier, "Le développement économique: processus univoque ou produit spécifique d'un système économique?", *Economies et Sociétés*, Cahiers de l'ISMEA, seri F, no: 29, 1982.
(10) Spiethoff, 1906; Cassel, 1918; Hayek, 1928.
(11) Fisher, 1912; von Mises, 1912; Hawtrey 1913; Robertson 1926.
(12) Bu bölüm [11] nolu kaynağın IV. bölümünden esinlenerek yazılmıştır.
(13) *Hausses et baisses des prix de longue dureé*, Paris, Ed. Domat-Montchrestien, 1933.

(14) Bkz. Rosier, B. Dockès, P. *"La crise contemporaine réactualise l'oeuvre de N.D. Kondratiev éliminé par Staline il y a cinquante ans"*, Economie et humanisme no: 280, Kasım-Aralık, 1984.
(15) "The Noble Order of the Knights of Labor" isimli Amerikan ulusal işçi örgütü, on yıldan fazla (1875-1886) bir süre sanayi dünyasında ve kamuoyunda ekili oldu. Bu radikal hareket 700.000'den fazla işçiyi kapsıyordu ve Amerikan kapitalist sisteminin sosyalist bir topluluğa dönüşmesiyle ilgileniyordu.
(16) Taylorizm kadar bu da teknik bir gereklilikten doğmamıştır; aksine işgücünün kontrol altında tutulmasında merkezi rol oynamaktadır. Bkz. B.Coriat, *Science, technique et capital*, Le Seuil, Paris, 1976.
(17) Bkz. R. Boyer, "La crise actuelle, une mise en perspective historique", *Critique de l'économie politique*, no: 7 ve 8, 1979 ve J.Mazier, H.Bertrand ve diğerleri, "Les deux crises des années trente et des années soixante-dix": une analyse en sections productives dans le cas de l'économie française", *Revue économique*, cilt 33 no: 2, 1982, aynı zamanda [11].
(18) Bu bölümde [11], nolu kaynağın V. bölümünde geliştirilen tez aktarılmaktadır.
(19) Bkz. adı geçen kaynak s.56, not 3.
(20) *Committe for Industrial Organization*'ın meslek odası olan AFL'den farkı, nitelikli niteliksiz tüm işçilerin *sanayi* koluna göre birleştirilmesiydi. Bkz., *Travail et travailleurs aux Etat-Unis*, Paris, La Découverte, "Repères" serisi, 1984.
(21) J.Baudrillard, *Pour une critique de l'économie politique du signe*, Paris, Gallimard, 1927, s.87 ve devamı.
(22) 1940-1949, 1952-1953, 1957-1958, 1960-1961, 1966-1967, 1970-1971.
(23) Bu paragraf [11]'de belirtilen kaynağın bir yorumu ve özetidir.
(24) Bkz. Değişik Yazarlar, *L'occident en désarroi: turbulences d'une économie prospère*, Paris, Dunod, 1978.
(25) Gerçekten, düzenleyici kurumların gevşemesi konusunda en başarılı sonuçlar rekabet ve fiyat düşürülmesi noktalarında olmuştur. Bkz. E.H. Bowman ve B.G. McWilliams, "La logique implacable de la déréglementation", *Revue Française de gestion*, Mart-Nisan 1986.
(26) Bu çalışmalar R.W. Clower (1960) ve A.Leijonhufvud (1968) ve her iki yazarın ortak makalesinden (*American Economic Review*, Mayıs 1975) kaynaklanır.
(27) Analitik bir bakış açısıyla, kararlı fiyat hipotezinin kabul edilebilmesi için fiyatların ayarlanma hızının, miktarların ayarlanma hızından daha düşük olması yeterli olacaktır.
(28) Bu konu üstüne, bkz. B.Guerrien, *La Théorie néo-classique:*

bilan et perspectives du modèle d'équilibre général, Economica, 2. basım, 1986, Paris.
(29) Bu tür bir durum Dominique Taddéi tarafından ortaya konulmuştur. Bkz.: *Le Temps de l'emploi*, Paris, Hachette, 1988.
(30) *La crise n'est pas ce que l'on croit*, Paris, Economica, 1981. Bkz. [24].
(31) Bu bölümde, büyük ölçüde [14] nolu kaynaktan yararlanılmıştır, düzenleme akımının incelenmesi için [9] nolu kaynak esas alınmıştır.
(32) "Une nouvelle approche de la croissance française d'après-guerre: l'analyse en sections productives", *Statistiques et études financières*, no: 35, 1978.
(33) Bununla iş postalarına göre çalışma yükünün dengesizliği kastedilmektedir, aşırı yüklü iş postaları çatışma noktaları haline geldikçe verimliliğin azalmasına neden olmaktadır. Bkz., B.Coriat, *La Robotique*, Paris, La Découverte, "Repères" dizisi, 1984.
(34) J.Mazier, M.Baslé, J.-F.Vidal, *Quand les crises durent*, Paris. Economica, 1984.
(35) Bkz. B.Coriat a.g.e.
(36) Dev firmaların stratejileriyle sınırları aşması ve geçmesi anlamında. Bkz., P.Dockès *L'International du capital*, Paris, PUF, 1975, ve kitabın bundan sonraki konusu.
(37) Özel olarak üç sempozyumdan söz edebiliriz: Braudel Center tarafından organize edilen, *Uzun Dalga Tartışmaları:* "Uzun devinimler üzerine yuvarlak masa", Maison des sciences de l'homme, Paris, 1983; "Uzun dönemli çalkantılarda teknolojik ve toplumsal farktörler", uluslararası sempozyum, Sienne, 1986; "Uzun dönemde yenilikler, kâr oranı, düzenleme ve işçi hareketleri" uluslararası sempozyum, Brüksel Vrije Üniversitesi, 1989. Aynı şekilde 1983'teki IIASA sempozyumu [7].
(38) Özellikle bkz. F.Irsıgler ve R.Metz, "The Statistical Evidence of 'Long Wawes'in Pre-Industialand Industral Times", *Social Science Information*, cilt 23, no: 2, 1984 (R.Hartmar ve D.Wheeler).
(39) Bize hâlâ çok biçimci gelseler bile, burada, çeşitli araştırma gruplarınca gerçekleştirilen uzun çevirimlerin bir *modelinin kurulması* girişimlerini aktaracağız: Bunlar, dinamik sistemler üzerine uzman olan MIT'den J.Forrester'in çevresinde gruplaşmış olan araştırma grubu, ya da California Üniversitesi'nde çalışan profesör Graig ve IIASA'da araştırmacı olan C.Marchetti, ya da Stuttgart Üniversitesi'nde Alman araştırmacı G.Silverberg veya STUDIA (Laxenburg) da araştırmacı olan Avusturyalı Millendorfer'dir. Bkz. [7].
(40) Bu okul özellikle Paul Boccara ve Philippe Herzog'u kendi

tarafında görmektedir.
(41) Bkz. *Etudes sur capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*, Paris, Ed. Social, 1973.
(42) Bkz. "L'Etat, fluctuations longues et régulation structurelle", *Etat et régulation* içinde, Lyon, PUL, 1980 ve eleştirel bir inceleme için bkz. [11].
(43) Bkz. D.M.Gordon, "Up and Down on the Long Roller Coster" *US Capitalism in Crisis*'in içinde, The Union for Radical Political Economy yayım, New York, 1978.
(44) Gerhard Mensch, *Stalemate in Technology: Innovations Overcome the Depression*, Cambridge (ABD) Ballinger Pub., 1979.
(45) Ch. Freeman'ın yönetiminde, Sussex Universitesi'nde Science Policy Research Unit (SPRU) çerçevesindeki çalışmalardan söz edilmektedir.
(46) *"Teknolojik Paradigma"* nosyonu Kuhn (1962)'un *La Structure des révolutions scientifiques* (Paris, Flammarion, 1983) isimli çalışmasından esinlenen G.Dosi (1982) [26]'ye aittir.
(47) Bu nosyon, Freeman, Clark ve Soete (1982) tarafından yeni sanayi ve teknolojilerin doğmasının, olgunlaşmasının ve önemlerinin azalmasının, birbirlerine teknik ve iktisadi ilişkilerle bağlı yeniliklerden kaynaklandığının anlaşılması için geliştirilmiştir (örneğin, 1945'ten sonra elektronik sanayindeki uygulamalar bütünü çevresinde yaratılan sistem gibi). Bu nedenle Freeman yenilikleri soyutlayarak ele alan Mensch'in yaklaşımını eleştirir.
(48) Yani uzun dönemde zaman içinde ortaya çıkacak olan artış eğilimi, eldeki trendden çıkartılır, bu, çalkantılara bağlı olan değişimleri büyümenin neden olduğu artıştan ayırabilmek için yapılır.
(49) A. Maddison, *Les Phases du Développment Capitaliste* isimli eserinde (Paris Economica, 1981, IV. bölüm) böyle yapmamıştır ve bu nedenle her türlü çalkantının varlığını reddetmektedir.
(50) Daha önce de söylendiği gibi, "uzun çevirimler"in "sadece" istatistiki ve ekonometrik bir yaklaşımla ortaya çıkarılması -bu aslında bir tuzaktır- açıklayıcı bir kuramsal çerçeve kullanılmadığı süreci hiçbir şey göstermeye yaramaz.
(51) Bu çalışmalar, 1973'ten itibaren Pierre Dockès tarafından yönetilmektedir.
(52) Bu bölüm [11] ve [14] nolu kaynakların, daha önce söylendiği gibi, başkaca yazarların katkılarıyla zenginleştirilmesi ile yazılmıştır.
(53) Bkz. özellikle B.Rosier, *Clés pour une strategie nouvelle de développement*, Paris, Ed. Ouvrières et Presses de l'UNESCO, 1984.
(54) Bkz. Ch. Goldfinger, *La Géofinance: pour comprendre la mu-*

tation financière, Paris, Le Seuil, 1986.
(55) Bu bölüm [14]'teki kaynağın bazı yeni katkılarla geliştirilmiş şeklidir.
(56) Bkz. J.Mazier ve diğerleri, a.g.e. III. bölüm s.203.
(57) Aynı kaynak, s.200-201
(58) Bkz. J.-H. Lorenzi, E. Le Boucher, *Mémoires Volés*, Paris, Ed. Ramsay, 1979.
(59) F.F. Clairmonte, J.Cavanaca, "Frénésie spéculative... jusqu'au point de rupture?", *Le Monde diplomatique*, Mart 1987.
(60) H.Bourguinat "L'économie mondiale à découvert", Paris Calmann-Lévy, 1985.
(61) Ch.Goldfinger, a.g.e.
(62) Galbraith ile röportaj "Apocalypse tomorow?" *Nouvel Observateur*, no 1161, Şubat 1987.
(63) H.Bourguinat, "Les Vertiges de la finance internationale", Paris, Economica, 1987.

BİBLİYOGRAFYA

[1] Aftalion, A., *Les crises périodiques de surproduction*, Paris, Ed. Rivière, 1913.

[2] Aglietta, M., *Régulation et crise du capitalisme: l'expérience des Etats-Unis*, Paris, Ed. Calmann-Lévy, 1976.

[3] Artaud, D., *Le New Deal*, Paris, Ed. A. Colin, 1969.

[4] Baran, P., Sweezy, P., *Le Capitalisme monopoliste. Un essai sur la société industrielle américaine*, Paris, Ed. Maspero, 1968.

[5] Barrère, Ch., Kebabdjian, G., Weinstein, O., *Lire la crise*, Paris, PUF, 1983.

[6] De Bernis, G., *Contributions à "Crise et régulation"*, Université Grenoble-II, GRREC, 1983.

[7] Bianchi, G., Bruckmann, G., Delbeke, J., Vasco, T. (eds.), *Long Waves, Depression and Innovation: Implications for National and Regional Economic Policy*, Proceedings of the Siena/Florence Meeting, IIASA, Laxenburg (Autriche), Mars 1985.

[8] Bowles, S., Gordon, D.M. Weiskskopf, T.E., *L'Economie du gaspillage: la crise américaine et les politiques reaganiennes*, Paris, Ed. La Découverte, 1986.

[9] Boyer, R., *La Théorie de la régulation: une analyse critique*, Paris, Ed. La Découverte, 1986.

[10] Boyer, R., Mistral, J., *Accumulation, inflation, crises*, Paris, PUF, 1983, 2. baskı (1978).

[11] Dockès, P., Rosier, B., *Rythmes économiques, crise et changement social. Une perspective historique*, Paris, Ed. La Découverte, 1983.

[12] Dockès, P., Rosier, B., *L'Histoire ambiguë: croissance et développement en question*, PUF, Paris, 1988.

[13] Dockès, P., Rosier, B., *Essai sur la dialectique innovation/conflit*, Université Lyon-II, Centre AEH, Université Aix-Marseille-II, CEDERS, 1986.

[14] Dockès, P., Rosier, B., *Approche en termes de régulation et dialectique innovation/conflit*, Université Lyon-II, Centre AEH, Université Aix-Marseille-II, CEDERS, 1986.

[15] Freeman, Ch., Perez, C., *The Diffusion of Technical Innovations and Changes of Techno-Economic Paradigm*, University of Sussex, SPRU, 1986.

[16] Guitton, H., *Les Fluctuations économiques*, cilt 2, *Traité d'économie politique* de Gaëtan Pirou, Paris, Ed. Sirey, 1951.

[17] Galbraith, J.-K., *La Crise économique de 1929: anatomie d'une catastrophe financière*, Paris, Ed. Payot, 1981.

[18] Imbert, G., *Des mouvements de longue durée Kondratiev*,

Aix-en-Provence, Pensée universitaire, 1960.
[19] Kondratiev, N.D., "The Long Waves in Economic Life", *The Review of Economic Statistics*, 1935 ve *Readings in business cycle theory*, Toronto: Blakiston, 1944.
[20] Lescure, J., *Des crises générales et périodiques de surproduction*, Paris, Domat-Montchrestien, 1938.
[21] Lorenzi, J.-H., Pastré, O., Toledano, J., *La Crise du XX. siècle*, Paris, Economica, 1980.
[22] Malinvaud, E., *Réexamen de la théorie du chômage*, Paris, Calmann-Lévy, 1980.
[23] Mandel, E., *Long Waves in Capitalist Development: the Marxist Interpretation*, Cambridge, University Press, 1980.
[24] Rosier, B., *Croissance et crise capitalistes*, Paris, PUF, 1984.
[25] Varii Auctores, *L'Occident en désarroi: ruptures d'un système économique*, Paris, Ed. Dunod, 1978.
[26] Varii Auctores, Freeman Ch. ed., *Long Waves in the World Economy*, Londra, Butterworks, 1983.

İletişim Yayınları • LA DECOUVERTE

CEP ÜNİVERSİTESİ

1990-91 YAYIN PROGRAMI

P.BURNEY
Aşk ÇIKTI

G.BETTON
Sinema Tarihi ÇIKTI

H.MICHEL
Faşizmler ÇIKTI

M.SÖNMEZ
Gelir Eşitsizliği ÇIKTI

J.MORGEON
İnsan Hakları ÇIKTI

D.SIMONNET
Çevrecilik ÇIKTI

M.TUBIANA
Kanser ÇIKTI

N.BENSADON
Kadın Hakları ÇIKTI

J.F.DRUESNE
Ortak Pazar ÇIKTI

T. TİMUR
Çok Partili Hayata Geçiş ÇIKTI

B. ROSIER
İktisadî Kriz Kuramları ÇIKTI

R. PERNOUD
Burjuvazi

H.ARVON
Özyönetim

J. CORRAZE
Eşcinsellik

C. DAVID
Hitler ve Nazizm

D.BUICAN
Darwin ve Darwinizm

L.GALLEN
Cinsellik

H.ARVON
Anarşizm

P.BENETON
Muhafazakârlık

D.L.SEILER
Avrupa'da Siyasal Partiler

L.DOLLOT
Bireysel Kültür ve Kitle Kültürü

P. GAILLARD
Gazetecilik

H.LEVY-BRUHL
Hukuk Sosyolojisi

A.DECOUFLE
Devrimler Sosyolojisi

P.LEPINE
Virüsler

J.P.HATON
Yapay Zekâ

M.OFFERLE
Siyasal Partiler

ISBN 975-470-087-7